

T.C.
KAFKAS ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI
ESKİÇAĞ TARİHİ BİLİM DALI

TUNÇ ÇAĞI'NDA KARS İLİ VE ÇEVRESİNDEKİ
YERLEŞİMLER

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Ayla YILMAZ

Tez Yöneticisi
Yrd. Doç. Dr. Akın BİNGÖL

KARS-2013

T.C.
KAFKAS ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI
ESKİÇAĞ TARİHİ BİLİM DALI

TUNÇ ÇAĞI'NDA KARS İLİ VE ÇEVRESİNDEKİ
YERLEŞİMLER

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Ayla YILMAZ

Tez Yöneticisi
Yrd. Doç. Dr. Akın BİNGÖL

KARS-2013

T.C.
KAFKAS ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜ'NE

Ayla YILMAZ'a ait "Tunç Çağı'nda Kars İli ve Çevresi'ndeki Yerleşimler" konulu tez çalışması jürimiz tarafından Tarih Anabilim Dalı-Eskiçağ Tarihi Bilim Dalı'nda Yüksek Lisans tezi olarak oy birliğiyle/oy çokluğuyla kabul edilmiştir.

Öğretim Üyesinin Unvanı, Adı ve Soyadı

Yrd. Doç. Dr. Akın BİNGÖL

Yrd. Doç. Dr. Ş. Cem TUYSUZ

Yrd. Doç. Dr. Halim KORUCU

İmza

Bu tezin kabulü Sosyal Bilimler Enstitüsü Yönetim Kurulunun ...../...../2013 tarih ve ...../..... sayılı kararı ile onaylanmıştır.

UYGUNDUR

...../...../2013

Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürü

İÇİNDEKİLER

ÖZET	I
ABSTRACT	II
ÖNSÖZ	III
KISALTMALAR	IV
GİRİŞ	1

BİRİNCİ BÖLÜM

BÖLGENİN GENEL ÖZELLİKLERİ

1. Kars ve Çevresinin Genel Coğrafi Özellikleri	3
1.1. Coğrafyası ve Konumu	6
1.2. Jeolojik ve Morfolojik Özellikler	7
1.3. İklimi	8
1.4. Bitki Örtüsü	9
1.5. Hidrografyası	10

İKİNCİ BÖLÜM

TARİH ÖNCESİ ÇAĞLAR

2.1. Jeolojik Zamanlar	11
2.2. Prehistorik Çağlar	12
2.2.1. Paleolitik Çağ	12
2.2.2. Mezolitik (Epipaleolitik) Çağ	19
2.2.3 Neolitik Çağ	21
2.2.4 Kalkolitik Çağ	22
2.2.5 Tunç Çağı	24
2.2.5.1. Karaz Kültürü	30

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

TUNÇ ÇAĞI'NDA HURRİLER

3. HURRİ DEVLETİ	35
3.1. M.Ö. 2. Binlerin Başlarına Kadar Hurriler	35
3.2. M.Ö. 2. Binde Hurriler	40
3.3. Hurri-Hitit İlişkisi	41
3.4. Hurri-Urartu İlişkisi	45
3.5. Hurri Devleti'nin Kültür ve Medeniyeti	46
3.5.1. Hayat Tarzları	46
3.5.2. Ölü Gömme Adetleri	46
3.5.3. Sosyal ve Ekonomik Hayat	48
3.5.4. Hukuk	51
3.5.5. Sanat	51

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

ARAŞTIRILAN MERKEZLER

4. Kars, Ardahan ve Iğdır Tunç Çağı Merkezleri Araştırma Tarihiçesi	54
4.1. Kars	55
4.1.1. Merkez	55
4.1.1.1. Danamayalı Yerleşmesi (Merkez-Bozkale Köyü)	55
4.1.1.2. Köroğlu Kalesi (Merkez-Bozkale Köyü)	56
4.1.2. Sarıkamış	56
4.1.2.1. Toprakkale	56
4.1.2.2. Yoğunhasan (Karapınar) Kalesi	57
4.1.3. Selim	58
4.1.3.1. Yumrutepe Kalesi	58
4.1.3.2. Baykara Kalıntısı	58
4.1.4. Arpaçay	59
4.1.4.1. Polat Kalesi	59
4.1.4.2. Yarbaşı Yerleşmesi (Arpaçay-Polat Köyü)	59
4.1.4.3. Zöhrap Yerleşmesi	60
4.1.5. Susuz	60
4.1.5.1. Kayalık (Mindivan) Kalesi	60
4.2. Ardahan	60

4.2.1. Tepeler (Konk) Höyüğü	60
4.2.2. Şeytan Kalesi	61
4.2.3. Beşiktepe	61
4.2.4. Adalar	62
4.2.5. Peyhler Mevkii	62
4.2.6. Ziyaret Kalesi	62
4.2.7. Sengertepe Kalesi	63
4.2.8. Karasal Höyük	64
4.2.9. Sınırtası Kalesi	64
4.3. Iğdır	65
4.3.1. Kültepe Höyüğü	65
4.3.2. Melekli Yerleşmesi	65
4.3.3. Deliklitaş Kalesi	65
4.3.4. Karakoyunlu Kalesi	66
SONUÇ	67
KAYNAKÇA	69
LEVHALAR	112
ÖZGEÇMİŞ	124

ÖZET

YILMAZ Ayla. Tunç Çağı'nda Kars İli ve Çevresindeki Yerleşimler, Yüksek Lisans Tezi, Kars, 2013.

Bu çalışmamızda, Doğu Anadolu Bölgesi'nin kuzeydoğu ucunda bulunan Kars ili ve çevresindeki Tunç Çağı yerleşimleri incelenmiştir. Bölgenin, tarih öncesi dönemleri ve tarihsel dönemleri, kronolojik bir düzen içinde genel hatlarıyla ele alınmaya çalışılmıştır.

Öncelikle, Kars ili ve çevresinin genel özelliklerinden bahsedilmiştir. Ardından, yazı öncesi çağlar ve yazılı çağlarla ilgili bilgiler aktarılmıştır. Son olarak da; bölgede yer alan Tunç Çağı merkezleri araştırılmıştır.

Özellikle, tarih öncesi çağlar değerlendirilirken, arkeoloji biliminin bizlere sağladığı verilerden yararlanılmıştır. Beraberinde, bölgede gerçekleştirilen kazılar sonrası oluşturulan raporlar değerlendirilmiştir.

Tüm bunlara ilaveten; bölge ve Tunç Çağı ile ilgili kaynakların çokluğu, konumuz hakkındaki değerlendirmelerimizi kolaylaştırmış, yorumlarımızın güçlenmesine katkı sağlamıştır.

Araştırmalarımız sonucunda ise, Kars ili ve çevresinin, Tunç Çağı'nda değişik uygarlıklara ev sahipliği yaptığını söylemek mümkün olmuştur.

ANAHTAR KELİMELER: Anadolu, Kars, Tunç Çağı, Hurriler.

ABSTRACT

YILMAZ, Ayla. Kars Province and the surrounding Bronze Age Settlements, Master of Science Thesis, Kars 2013.

In this study, the province of Kars in Eastern Anatolia Region and around the northeastern end of the Bronze Age settlements were. Of the region, prehistoric periods and historical periods, had been discussed in general terms in a chronological order.

First of all, the general features of the mentioned province of Kars and the surrounding area. Then, the pre-post information on the ages and written eras transferred. Finally, Early Bronze Age centers in the region investigated.

In particular, the evaluation of prehistoric ages, archeology, science provides us with the data used. Along with the region, reports were generated after the excavations carried.

In addition to all this, the region and the sheer number of resources related to the Bronze Age, the theme is easier on the assessments, has contributed to the strengthening of our reviews.

As a result of our research, and the surrounding province of Kars, is home to various civilizations from the Bronze Age, have been able to say that.

KEY WORDS: Anatolia, Kars, Bronz Age, Hurrians.

ÖNSÖZ

Doğu Anadolu Bölgesi'nde yer alan Kars ili ve çevresinin Tunç Çağı'ndaki konumunu anlayabilmemiz amacıyla gerçekleştirilmiş olan bu çalışmamızın konusunu, Tunç Çağı'nda Kars ili çevresine yerleşmiş olan uygarlıklar ve bu uygarlıkların birbirleriyle etkileşimleri teşkil etmektedir.

Bu tezi, belirli bir zaman dilimi içerisinde bitirmek zorunda olmamız ve araştırmasını gerçekleştirdiğimiz merkezlerin tamamını gidip görme imkânımızın olmaması çalışmalarımızın dezavantajlarını oluşturmaktadır. Bölgede yaşamış olan uygarlıkların sosyokültürel yapısını araştırmak ve bu bilgileri sentezlemek de çalışmalarımızın zor; fakat zevkli olan kısmıydı. Bununla birlikte, bölgeyle ve Tunç Çağı ile ilgili kaynakların çokluğu ise, çalışmalarımız için bir avantaj olmuştur.

Bu konuyu, çalışma imkânını sağlayan ve fikirlerinden yararlandığım saygıdeğer hocam Yrd. Doç. Dr. Akın BİNGÖL'e teşekkürlerimi sunarım. Tezimin her evresinde yardımlarını esirgemeyen Arş. Gör. Mustafa KARAGEÇİ'ye çok teşekkür ederim. Ayrıca; yaşadığım bu zorlu süreçte, bana sağladıkları maddi-manevi katkılarından dolayı aileme, nişanlıma ve yakın dostlarıma çok teşekkürler...

Kars-2013

Ayla YILMAZ

KISALTMALAR

AAA	:	Annals of Archaeology and Anthropology.
AA	:	Archäologischer Anzeiger.
Ac Ant Hung	:	Acta Antiqua Academiae Scientiarum Hungaricae.
AfO	:	Archiv für Orientforschung.
AfO-NF	:	Archiv für Orientforschung-Neue Folge.
AJA	:	American Journal of Archaeology.
AST	:	Araştırma Sonuçları Toplantısı
E.T.Ç.	:	Erken Tunç Çağ.
G. D. Ç.	:	Geç Demir Çağ.
G. T. Ç.	:	Geç Tunç Çağ.
IRAN	:	Journal of the British Institute of Persian Studies.
IRAQ	:	Published by the British School of Archaeology in Iraq.
İA	:	Türkiye Diyanet Vakfı, İslam Ansiklopedisi.
JA	:	Journal Asiatique.
JAOS	:	Journal of the American Oriental Society.
JCS	:	Journal of Cuneiform Studies.
MTA	:	Maden Tetkik Arama Enstitüsü Dergisi.
O.Ç.	:	Orta Çağ.
RA	:	Revue Archéologique, (Nouvelle Série).
TAD	:	Türk Arkeoloji Dergisi.
TTK	:	Türk Tarih Kurumu
TÜBA-AR	:	Türkiye Bilimler Akademisi Arkeoloji Dergisi.
UKN	:	Urartskie Kliobraznyne Nadpisi.
VDI	:	Vestnik Drevnej Istorii.
WVDOG	:	Wissenschaftliche Veröffentlichungen der Deutschen Orient- Gesellschaft.
ZA	:	Zeitschrift für Assyriologie.
ZE	:	Zeitschrift für Ethnologie.

GİRİŞ

Eski çağlardan bu yana yerleşim gören Anadolu, coğrafi açıdan önemli bir konuma sahiptir. Kendine özgü tarihi ile bir kültür merkezi olan Anadolu'ya, farklı uygarlıkların yerleştiğini söylemek mümkündür. Fakat bizi asıl ilgilendiren bölge, Anadolu'nun kuzeydoğusunda bulunan, yeni yerleşimlere sahne olan, Kars ili ve çevresinin Tunç Çağı'ndaki görüntüsüdür.

Çalışmamızın kapsamını; Tunç Çağı'nda, yeni yeni oluşmaya başlayan küçük, bağımsız şehir devletleri oluşturmaktadır. Bu kapsam çerçevesinde tercih edilen yöntem; şehir devletlerinin bölgeler arası kültürel ve ticari alışverişini elde edilen kaynaklar yardımıyla yorumlamaktır. Araştırmamızın amacı ise, bu öngörüden yola çıkılarak düzenlenmiştir.

Çalışmalarımıza başlarken, kütüphane ve yayın çalışması gerçekleştirilmiş, konu ile ilgili kaynaklar taranmıştır. Bölgenin coğrafi konumu, iklimi, bitki örtüsü ile ilgili görsellerden yararlanılmıştır.

Konuya hâkim olmak ve konuyla ilgili bilgilerimizi detaylandırmak adına gerçekleştirilen yayın çalışmamızın ardından tüm bilgi ve belgeler tasnif edilmiştir. Akabinde de, mümkün olduğunca yorumlara yer vermeye gayret gösterilmiştir.

Çalışmaların birinci bölümünde; bölgenin coğrafi konumu, iklimi, bitki örtüsü ve bu faktörlerin bölgede yaşayan insanların yaşamlarına etkilerinden bahsedilmiştir.

İkinci bölümde, Anadolu'nun ve bölgenin tarih öncesi çağları ele alınarak Kars ili ve çevresinin eski çağlardan günümüze kadar gelen önemi vurgulanmıştır.

Üçüncü bölümde, bölge tarihinde önemli bir yere sahip olan Hurri Devleti ele alınarak, Hurri Devleti'nin Tunç Çağı'ndaki siyasi yapısı ve kültürel yapısı incelenmiş, bölge coğrafyasındaki faaliyetlerine yer verilmiştir.

Dördüncü bölümde, bu sahada on yılı aşkın süredir Prof. Dr. Alpaslan CEYLAN Başkanlığı'nda çalışma yapan "Doğu Anadolu Yüzey Araştırmaları Projesi" ekibinin ortaya çıkarmış olduğu araştırmalar ışığında Tunç Çağı'nda Kars ili ve çevresindeki merkezler incelenmiştir.

Sonuç kısmında ise, tez içinde yer alan bölümlerden yararlanılarak, amaç ve kapsam değerlendirilmiş; çalışma konusu bu doğrultuda bir sonuca bağlanmıştır.

Çalışma konumuza kısaca bir giriş yapmamız gerekirse; diyebiliriz ki, insan yaşamı farklı dönemlerde, farklı şekillerde kendini göstermiştir. Paleolitik dönemde; mağara önlerini kendisine yaşam alanı olarak belirleyen ve avcı toplayıcı olarak yaşayan insan, neolitik dönemde; yerleşik yaşama geçip, küçük çaplı köyler oluşturmuş, artık tarım ürünlerini ekip biçmeye başlamıştır. Neolitik dönemden sonra gelen, Kalkolitik dönem olarak da adlandırılan bakır ve taş malzemenin bir arada kullanıldığı devirde, insanların nüfusunda ciddi artışlar olmuş ve köy yaşantısından, artık yavaş yavaş kent oluşumuna geçilmiştir.

Kalkolitik dönemin sonu, Tunç Çağı'nın başlarında, yeni hammadde kaynaklarının keşfi ve bunlara duyulan ihtiyacın giderek artması, bölgeler arası ticaret ağının daha da yoğunlaşmasına yol açmıştır. Tunç Çağı'nın ilerleyen evrelerinde ise, ticaret hayatındaki bu hareketlilik, kentleşme sürecini etkilemekle kalmayıp; mimarinin de şekillenmesine yol açmıştır. Yan yana bitişik olarak inşa edilmiş evler ve mahallelerin arasına oluşturulmuş meydanların etrafı sur duvarıyla çevrilerek kentleşme diyebileceğimiz gelişen bir mimari görülmeye başlanmıştır. Şehirler, genellikle verimli topraklarda yer alan, savunmaya elverişli, anayolların kesiştiği yerlere kurulmuştur. Zamanla yöneten ve yönetilen sınıfının ortaya çıktığı bu dönemde, şehir devletleri arasında egemenlik kavgaları yaşanmaya başlanmıştır. Bunun yanı sıra; doğal afetler, göç vb. gibi değişik sebeplerle de, bu uygarlıklar bulunduğu alanı terk etmek zorunda kalmıştır. Hatta bazı bölgelerde farklı uygarlıklar tarafından aynı mevkiinin uzun zaman kullanımı söz konusu olmuştur. Bu olaylar sonucu, aynı yerleşim yerinin üst üste kurulup yıkılmasıyla yapay yükseltiler oluşmuştur. Bu yapay yükseltilere Höyük, Hüyük, Tepe, Tell, Til, Tumba, Magula gibi adlar verilir¹.

O dönemde, yerleşim yeri olarak kullanılmış olan höyüklerin bulunduğu alanları günümüzde çeşitli yöntemlerle tespit etmekteyiz. Hava ve uydu fotoğrafları bu yöntemlerden bazılarıdır. Bunun yanı sıra, toprağın üzerinde bulunan çanak çömlek parçaları, yazıtlar, mühürler, mimari kalıntılar ise yüzey araştırmaları ile tespit edilmektedir. Ayrıca, antik kitap yazarlarına ait seyahatnameler, höyüklerle ve bölgenin tarihçesiyle ilgili bilgi sahibi olmamıza katkı sağlayan önemli ipuçları arasındadır.

---

¹ Sevin 1999: 71.

BİRİNCİ BÖLÜM

BÖLGENİN GENEL ÖZELLİKLERİ

1. Kars ve Çevresinin Genel Coğrafi Özellikleri

M.Ö. 5. binyılda, Doğu Anadolu Bölgesi'nin, Fırat ve Dicle Nehirleri tarafından sulanan ve Basra Körfezi'nden Toros Dağları'na kadar uzanan bölgeler arasında oluşmuş ilişkiler ağının çok önemli bir parçası haline geldiğini söylemek mümkündür.

M.Ö. 4. binyılda ise, Doğu Anadolu Bölgesi'nde Transkafkasya kökenli olduğu varsayılan göçebe topluluklar kendini hissettirmeye başlamıştır. Bu oluşum süreci, M.Ö. 3. binyılın ilk yarısı boyunca etkinliğini sürdürmüştür. Bu sebeple, Doğu Anadolu Bölgesi, çeşitli kültürel toplulukların ve çeşitli kültürlerin farklı zamanlarda belirmesiyle şekillenmiştir.

Genel olarak; Doğu Anadolu Bölgesi'nin M.Ö. 5. binyıldan, 3. binyıla kadar olan yaklaşık iki bin yıllık genel görüntüsü hakkındaki araştırmalarımız bölge tarihi ile ilgili yorumlarımızın bu yönde şekillenmesine yol açmaktadır.

Araştırma konumuzu oluşturan Kars iline gelince; öncelikle ilin isminin antik kayıtlarda nasıl geçtiğiyle ilgili veriler sunmak yerinde olacaktır. Bu ilin ismiyle ilgili birçok bilgi bulunmaktadır. İlin ismini M.Ö. 130-127 yıllarında Kafkasların kuzeyinde Dağıstan'da yaşayan Bulgar Türkleri'nin Velentur Boyu'nun Karsak Oymağı'ndan aldığı kabul edilir; İmparator VII. Konstantinos Porphyrogenetos (M.S. 913-959), Bizans idaresi üzerine yazdığı eserinde “Kars” olarak söz eder ve Ortaçağ Ermeni vesikalarında ise “Karatz” olarak geçer². Ünlü seyyah ve Türk bilgini Kaşgarlı Mahmut ise “Kars” kelimesi için deve veya koyun yününden yapılan elbise ve karsak derisinden güzel kürk yapılan bir hayvan “Bozkır Tilkisi” anlamına geldiğini araştırmalarında belirtmiştir³.

Tarih öncesinde Kars ili ve çevresinde yapılan araştırmalara bakıldığında, paleolitik dönemden başlayarak, yerleşimin var olduğunu söylemek mümkün olmaktadır. Bununla ilgili bazı yerleşim yerlerini şu şekilde sıralayabiliriz: Alt

---

² Korucu, 2005: 12.

³ Hakan, 2009: 11.

Paleolitik Dönem'e ait taş aletler, merkeze bağlı Ocaklı köyü Anı Harabeleri'nde, Susuz Ağzıaçık köyünde, Cilavuz Deresi'nin kuzey düzlüklerinde ve Kağızman Çamuşlu köyünün güneyindeki Tombul Tepe'de bulunmuştur. Orta Paleolitik Dönem'e ait yontma taş aletler ise, Borluk Deresi vadisinde, Kağızman Kurbanğa Mağarası'nın önünde açılan sontajlarda ve Susuz Ağzıaçık, aynı adlı dere civarında ele geçmiştir⁴.

Kars ilinin Kağızman ilçesine bağlı Camuşlu köyü yakınlarında "Yazılıkaya" kaya altı sığınağı ile "Kurbanğa Mağarası"⁵nda Üst Paleolitik Devre ait yüzlerce kaya resmi keşfetmiştir.

Yazılıkaya resimlerinin tarihlenmesi daha da eskiye gitmektedir. Yazılıkaya resimlerinde alageyik, dağ keçileri, at, öküz, eşek resimlerinin yanı sıra; insan figürleri ile hayvanları yakalamak için kullanılan tuzak sahneleri olduğunu söylemek mümkündür. Geçmişten günümüze çok önemli tarihi değere sahip kaya resimleri insize tekniği⁶ de denilen; sivri bir aletle şekil yapılmasıyla oluşturulmuş kazıma tekniği⁷ ile yapılmıştır. Benzerlerine bugüne kadar Anadolu'dan başka bir yerde rastlanmamıştır. Günümüzde nesli tükenen bu av hayvanları o çağlarda bölgede yaşayan ve insanlar tarafından yoğun olarak avlanan hayvan türleri hakkında önemli bilgiler vermektedir⁸. Bu bilgiler, o çağdaki insanların yemek kültürleri ve ne ile beslendikleri hakkında bilgi sahibi olmamız açısından çok önemli bilgiler vermektedir.

Mezolitik Dönem'de merkez Hasçiflik köyü çalışmalarında çok sayıda çakmak taşı ve obsidyenden çekirdek ve taş aletler bulunmuştur⁹. Neolitik Dönem'e bakıldığında; Kars ili ve çevresinde gerçek anlamda bir yerleşme tespit edilmemiştir¹⁰.

Önemli yerleşkelerden olan, Azat köyünde kemikten yapılmış dokuma tarağı, hayvan parmak kemiklerinden yapılmış çizgi süslemeli eşyalar, yarısı kırık geometrik baskılı pişmiş toprak mühür ve delikli uzun bakır iğne bulunmuştur.

---

⁴ Kökten, 1944: 681.

⁵ Kökten, 1970: 2-16.

⁶ İnsize tekniği: seramikte çizgi-desen adı verilen bir bezeme tekniğidir.

⁷ Enşan, 2008: 6.

⁸ Erzen, 1992: 10.

⁹ Kökten, 1944: 681.

¹⁰ Kökten, 1943: 601-613.

Ayrıca Kağızman'ın güneyindeki Mısır Dağı üzerinde çok kaba siyah renkte seramik parçaları ve obsidyen parçaları bulunmuştur¹¹.

İlk, Orta ve Geç olmak üzere üç evreye ayrılmış olan Tunç Çağı'na bakıldığında; bölgede birçok yerleşim görülmektedir. Çalışma konumuzu oluşturan Tunç Çağı'na ait Kars ili ve çevresi hakkındaki değerlendirmelerimizi, bölgeye yakın olan (Karaz, Pulur, Güzelova, Sos Höyük) höyüklerde gerçekleştirilen kazılardan elde etmekteyiz.

Geç Kalkolitik- İlk Tunç Çağı kültürleri arasında önemli bir yer tutan Sarıkamış Toprakkale'de ve Yoğunhasan'da Karaz türü İlk Tunç çağı seramikleri bulunmuştur¹². Bu seramiklerin karakteristik özelliği, iç kısımlarının kırmızı, dış kısımlarının ise siyah boyalı olmasıdır. Kuzey Mezopotamya'da da benzeri tekniklerle yapılmış seramik örneklerinin varlığı bilinmektedir. Bunun yanı sıra, Karaz kültürünün monokrom (tek renkten oluşan seramik) seramikleri de ilgi çekicidir. Kabartma olarak da yapılmış, spiral motifli seramiklerin şekil ve teknik bakımından benzerlerine Filistin'de de rastlanmıştır. Kars ili ve çevresinde rastlanan bu seramiklerin varlığı -belki de- bölgenin Kuzey Mezopotamya kültürleriyle aynı dönemdeki ilişkilerin bir sonucu olması ihtimalinin yüksek ispatı olduğu doğrultusundaki yorumlarımızı güçlendirmektedir.

Doğu Anadolu'da Orta Tunç Çağı'ndan itibaren çok farklı bir kültürel süreç başlamıştır. Özfırat'ın verdiği bilgiye dayanarak; M.Ö. 3. bin yılın sonlarında Van, Erzurum, Kars bölgeleri, hatta tüm Doğu Anadolu, Kuzeybatı İran ve Transkafkasya'da belirgin bir yıkım izi görülmektedir. Neolitik Dönem'de oluşmaya başlayan ve Kalkolitik Dönem'de yaygınlaşan yerleşik köy düzeni uzun yıllar boyunca terk edilmiştir. Höyükler üzerinde bu döneme ait olması gereken yerleşim izleri ya çok siliktir ya da hiç yoktur¹³.

Geç Tunç Çağı yerleşmelerine ait buluntuların görüldüğü Arpaçay'da Yalınçayır Köyü, Merkez ilçede Bozkale Çermik Deresi, Çakmak, Haşçiftlik Köyleri ve Yoğunhasan Kalesi'nde bulunan çok renkli boyalı, gövdesi üzerinde "horoz" motifi olan, şişkin gövdeli kap M.Ö. 2. bin özelliği taşımaktadır. Ayrıca, Kurbanğa

---

¹¹ Kökten, 1943: 601-613.

¹² Ceylan, 2001: 32.

¹³ Özfırat, 2001: 108.

Mağarası ve Yazılıkaya büyük panonun önünde açılan sondajlarda da bu döneme ait seramikler bulunmuştur¹⁴.

Anadolu'da M.Ö. 2. bin yılın içinde egemenlik kuran Hitit İmparatorluğu'na ait tarihi kaynaklardan Doğu Anadolu Bölgesi'nin bu imparatorluğun hâkimiyeti altına girmediğini; fakat buna karşın kültürel bir etkileşim olduğu da görülmektedir¹⁵.

Doğu Anadolu Bölgesi topraklarında, Tuşpa (Van) merkezli yaşamış olan Urartu Uygarlığı'na baktığımızda ise, M.Ö. 6. yüzyılda Pers egemenliğine girdiği görülmektedir. Pers Kralı Dara, ülkesini 20 büyük ve 127 küçük birime bölerek merkezden yönetmiştir ve bu dönemde Kars ili 18. Satraplık içerisinde yer almıştır. M.Ö. 334'ten itibaren Pers Krallığı'nın toprakları Büyük İskender hâkimiyetine geçmiştir. Bölge, M.Ö. 312'den sonra İskender'in komutanlarından Seleukos tarafından yönetilir¹⁶.

Kafkasya'nın kuzeyinden gelen Bulgar Türkleri'nin "Karsak" Boyu'nun hâkimiyetine girmesiyle (M.Ö. 130-127) şehir "Karsak" adıyla anılmaya başlamıştır. M.Ö. 64'te Roma İmparatorluğu, daha sonra Bizans ve Sasaniler'in eline geçen bölgeyi 1064 yılında Selçuklu, 1174'te Gürcüler'in, 1239'da Moğol Devleti'nin, 1468'de Akkoyunlu Devleti'nin, 1534 'de Osmanlı Devleti'nin hâkimiyetine girmiştir. 19.yüzyılın ortalarından 20. yüzyılın başlarına kadar Rus, Ermeni ve İngilizler tarafından işgal edilen şehir, 30 Ekim 1920'de TBMM hükümeti tarafından Ermenilerin işgalinden kurtarılmıştır¹⁷.

1.1. Coğrafyası ve Konumu

Kars; Doğu Anadolu Bölgesi'nin kuzeydoğu kesiminde bulunan sınır ilimizdir. Doğuda Ermenistan, güneydoğusunda Iğdır, güneyde Ağrı, batıda Erzurum, kuzeyde Ardahan ili ile komşudur. Yüzölçümü 9442 km² olan il ülke alanının % 1,2'sini kaplamaktadır ve deniz seviyesinden yüksekliği 1768 m.dir¹⁸.

Doğu Anadolu Bölgesi coğrafi olarak dört alt bölüme ayrılır: Erzurum-Kars, Yukarı Fırat, Yukarı Fırat-Van, Hakkari bölümü olarak. Fakat bizi asıl ilgilendiren bölüm Erzurum-Kars Bölümü'dür. Bu bölüm, sahada yüksek dağlık alanlarla birlikte, merkezi püskürme ve yarık (fissür) volkanizma sonucu ortaya çıkan malzemenin yağılmasıyla belirmiş yüksek platolar ve tektonik kökenli depresyonlar,

---

¹⁴ Ceylan, 2001: 32.

¹⁵ Ünal, 2003: 157.

¹⁶ Kırzioğlu, 1953: 135.

¹⁷ Korucu, 2005: 16.

¹⁸ Korucu, 2005: 9.

ana jeomorfolojik birimleri oluşturmuştur¹⁹. Bölge coğrafyasında yaygın olarak görülen dağlar kadar çok olan diğer bir oluşum da platolardır.

Büyük bir plato özelliği gösteren Kars ilinin %51'i platolarla, % 19'u ovalarla, % 30'luk kısmı ise dağlık ve tepelik alanlarla kaplıdır²⁰. Yüksek dağların ve yüksek platoların bulunduğu bölgede, dolayısıyla; mera ve otlak alanların çokluğu, büyükbaş hayvancılığını tetikleyerek coğrafi bakımdan insan yaşamı için tercih edilen bir bölge halini almasına katkı sağlamıştır.

1.2. Jeolojik ve Morfolojik Özellikler

Jeolojik olarak Kars, 3. Jeolojik zamanın sonu ile 4. Jeolojik zamanın özelliklerini göstermektedir. Yani, jeolojik olarak temel yapı için bazalt, andezit bazalt ve kil karışımı olduğunu söylemek mümkündür.

Tektonik hareketlerin sürekliliği, havzaların daralmasına yol açarken, havzalar arasındaki sırtların yükselmesine neden olmuştur. "Pliyosen Dönem ortalarında batıda Kuzey Anadolu ve Doğu Anadolu fayları birleşirken, kuzeydeki fay hatlarının birbirine yaklaştığı Kars yöresinde gelişen şiddetli volkanik hareketler sonucunda "Kars Platosu" oluşmuştur. Kars Platoları Aras vadisine doğru alçalmaktadır. Plato doğuya ve kuzeydoğuya doğru genişler ve yükselti aniden artar. Kars platolarının genel yükseltisi 1500-2000 m arasındadır. Düzenli bir sıra oluşturan Allahuekber ve Yanlızçam Dağları ile Kısır Dağı, Kel Dağ ve Akbaba Dağı'nın dorukları dışında kalan kesimlerde çeşitli yükseltideki platolar oluşmaktadır. Çöküntü alanlarının tabanlarında ve akarsu vadilerinde yer alan plato düzlükleri genellikle geniş otlaklarla kaplıdır. Bu bölge "Erzurum-Kars Yaylası" adı ile anılır"²¹.

Kars'taki ovalar, Türkiye'deki yüksek düzlüklerin en güzel örneklerinden olup, Allahuekber Dağları ile Sarıkamış-Kars platosu arasındaki doğuya doğru açılan büyük çöküntüde yer almaktadır. Doğu Anadolu Bölgesi'nin en geniş ovası olan Kars ovasının yüzölçümü 2500 km²dir.

Kars ilinin diğer bir özelliği de; Doğu Anadolu'nun diğer bölümlere göre yer şekillerinin çok az farklılık göstermesi, geniş, sade yaylalara ve ovalara sahip olmasında yatmaktadır. Bu sadeliği çevreleyen başlıca yükseltileri ise; Sarıkamış'ın

---

¹⁹ Bingöl, 2003: 19.

²⁰ Bingöl, 2003: 19.

²¹ Atalay, 1989: 74.

güneyinde Çamyazı'ya doğru uzanan Süphan Dağı (2909 m), Allahuekber Dağları (3120 m), Kars ovasının yakınında uzanan Ağadeveler Dağı (2423 m), Hacıhalil Dağı (2366 m), bu dağın kuzeyinde yer alan ve ilin içme suyunun karşılandığı Borluk Dağı (2450 m), Arpaçay vadisinin güney kesimindeki Tarhan Dağı (2617 m), Çıldır Gölü yakınlarındaki Kısır Dağı'dır. Hatta Kısır Dağı'nın yüksek kesimleri iki koldan oluşmaktadır. Bu kolun Kars'a bakan bir kısmı Hacı Galo Dağı (2944 m), Çıldır'a bakan koluna da Zuzan Dağı (3197 m) denilmektedir"²².

1.3. İklimi

Anadolu'nun çatısı olarak adlandırılan, Doğu Anadolu Bölgesi'nde genel olarak karasal iklim görülmektedir. Fakat yöreye göre ve o yörenin bulunduğu coğrafi konuma göre bölge ikliminde çeşitlenmeler söz konusudur. Bu durum, bölgenin genel iklimi olarak görülen karasal iklim yerine, yöresel iklimin de oluşmasına yol açmıştır. Buna örnek olarak, Van ve çevresini gösterebiliriz. Burası, Van Gölü'nün de etkisiyle bölge iklimine nazaran çok daha ılıman bir iklim özelliği göstermektedir. Dolayısıyla; bölgeyi etkisi altında bulduran hava kütlelerinin mevsimlik değişimleri, yağış miktarını ve dağılışlarının genel karakterlerini belirlemektedir. Bununla birlikte yağışlar; yükselti ve bakı gibi coğrafi faktörlerin etkisiyle kısa mesafelerde önemli farklılıklar göstermektedir. Bu duruma kanıt olarak diğer bir örnek, Iğdır'da görülen mikroklima iklimin varlığını gösterebiliriz.

Bölgenin yağış rejimine bakıldığında, elbette ki yükselti ve bakımın etkisiyle, kuzey kesimlerdeki yağmur miktarı ile çöküntü alanlardaki yağmur miktarı arasında farklılık olduğu görülmektedir. Yağış miktarı kuzey kesimlerde, çöküntü alanlara nazaran daha fazladır. Yağışlar genellikle ilkbahar sonu, yaz ayı başlarında artmaktadır. Sıcaklık değerleri bölgenin yüksekliğine bağlı olarak değişiklik göstermektedir.

Kars iline iklim olarak bakıldığında, Doğu Anadolu Bölgesi'nin en soğuk illerinden birisidir. İlde "Doğu Anadolu Yüksek Yayla İklimi" görülür. Bu iklim türü, kışları uzun ve sert, yazları ılıman hatta serin geçen bir iklim türüdür.

Kışların uzun ve sert olmasının başlıca nedenleri arasında yüksek dağ sıralarının denizlerin ılımanlaştırıcı etkisinin iç kısımlara geçişini engellenmesi, yüksekliğin fazla olması, kış mevsiminde "Sibiryaya Yüksek Basınç Merkezinin"

---

²² Sevindi, 1999: 22.

etkisinde kalması sayılabilir. Kars'ta egemen olan yüksek basınç alanı ilin fazla yağış almasına da engel olur. Kars'ın merkezine en az yağış Aralık ve Ocak aylarında, en çok yağış ise Mayıs ve Haziran aylarında düşmektedir. Yağışın mevsimlere göre dağılışı incelendiğinde kurak mevsim bulunmamaktadır²³. Kışın çok miktarda yağın karın yağışlarla birlikte, Mayıs-Haziran aylarında erimeye başlamasıyla, bölgede bulunan akarsuların su potansiyelinin artmasına katkı sağlamaktadır.

Kars metroloji istasyonunun (1929-1990) 61 yıllık verilerine göre yıllık ortalama yağış miktarı 501,1 mm kadardır. Yağışın mevsimlere göre dağılımı incelendiğinde yaz mevsiminin ilk sırayı aldığı dikkat çeker. Yağışların (Yıllık yağışın %35,0) yaz başlarına kayması, Kutbi Cephe Bölgesi'nin kuzeydoğusuna varış zamanının gecikmesiyle yakından ilgilidir. Beliren bu yağış özelliklerine bağlı olarak, sahada Doğu Anadolu Yağış Rejimi'nin etkili olduğu söylenebilir²⁴. Bu yağış rejimi bölgenin iklimini belirlemekte ve yaz aylarının serin geçmesini sağlamaktadır.

1.4. Bitki Örtüsü

Bölgenin kısa mesafelerde önemli yükselti farkları olması yağış rejimiyle bitki örtüsünü de etkilemiştir. Alçak kesimlerde yağış 300 mm'nin altına düşerken, dağların zirve kesimlerinde 1000 mm'ye çıkabilmektedir. Böylece sahanın yüksek kesimleri ağaç yetişmesine uygun hale gelirken, alçak kesimler yağış koşulları açısından daha ziyade step türlerinin yetişmesi için uygundur²⁵. Bunlara bağlı olarak step, uzun boylu çayır ile orman olmak üzere çeşitli bitki örtüsü görülmektedir²⁶.

Bunlardan step kuşağı çoğu yerde birbiriyle iç içe bulunan doğal step, antropojen step ve dağ steplerinden oluşmaktadır. 2600-2700 m'lere kadar hemen her yükselti kademesinde step türlerini görebilmek mümkündür. Genel sarıçamlardan oluşan ve 2100-2600 m'ler arasında yer alan orman formasyonu ise sınırlı alanda 2800 m'ye kadar çıkabilmektedir. 2600-2700 m yüksek kesimlerinde ise subalpin-alpin çayır ve vejetasyonu, 1800 ile 2000-2100 m'ler arasındaki plato sahası üzerinde uzun boylu çayırlar gelişme imkânı bulmuştur²⁷.

---

²³ Korucu, 2005: 11.

²⁴ Bingöl, 2003: 5.

²⁵ Bingöl, 2003:9.

²⁶ Korucu, 2005: 12.

²⁷ Bingöl, 2003: 9.

1.5. Hidrografyası

Kars ili genel iklim özellikleri ve jeolojik yapısıyla bünyesinde birçok su havzası barındırmaktadır. Öncelikle Kars'ta irili ufaklı birçok göl mevcuttur; Çıldır Gölü (bir kısmı Ardahan ili sınırlarında yer almaktadır), Aygır Gölü, Kuyucuk Gölü ve Turna Gölü bunların başlıcalarıdır. Tek yapay göl ise Arpaçay Baraj Gölü'dür²⁸. İklim yapısının genel özellikleriyle Mayıs-Haziran aylarında eriyen karların etkisiyle birçok akarsu havzası bulunmaktadır. Kars ilinde yer alan akarsuların başlıcaları; Aras Irmağı, Arpaçay ve Kars Çayı'dır.

En önemli akarsularından olan Aras Irmağı ve Kars Çayı'na katılan akarsular, çoğunlukla "V" profilli vadiler içerisinde akış göstermektedir. Kısa mesafelerde yükselti farklarının 1500 m'yi aşabildiği sahada buldukları alanda yerel taban seviyesini oluşturan Aras nehri ve Kars çayına katılan yan kollar vadilerini süratli ve derin bir şekilde kazmışlardır²⁹.

Bölgenin topoğrafik durumu, bitki örtüsü, toprak ve iklim özellikleri dikkate alındığında yer altı kaynaklarının da fazla olmasına uygun olmadığını söyleyebiliriz. Eğimin az olduğu plato düzlükleri aşınım yüzeyleri bazalt örtüsünün çatlaklı yapı gösterdiği alanları ve tüflü alanlar gibi su sızdırma özelliği fazla olan zeminler yer altı kaynaklarının olduğu alanlardır. Yeraltı seviyesi en yüksek düzeye ilkbahar mevsimindeki kar erimleri ve yağışlar çıkar. En düşük seviye ise Eylül ve Ekim aylarında ulaşır³⁰. Bu su kaynaklarının özelliklerinin sonucu olarak yaz mevsimi serin geçmekte yaşamaya elverişli bir ortam oluşturduğu görülmektedir.

---

²⁸ Bingöl, 2003: 3.

²⁹ Bingöl, 2003: 3.

³⁰ Kökten, 1964: 668.

İKİNCİ BÖLÜM

TARİH ÖNCESİ ÇAĞLAR

2.1. Jeolojik Zamanlar

Jeologlar dünyanın uzun geçmişini birkaç ana bölüme ayırmışlardır. Onlara göre gaz halinde bulunan dünyanın katı haline gelmesi günümüzden 4-5 milyar yıl önce olmuştur³¹.

Dört gelişme evresi görülmüştür:

İlkel Dönem (Primitif Dönem=Prekambriyen): 570/540 milyon yılları arasında Arkean ve Algonkian devirlerde denir³².

I.Zaman (Paleozoik): Jeologlara göre bundan 540-200 milyon yıl öncedir. İlkel hayatın bulunduğu en eski devirdir. Bu dönemde hem karada hem suda canlılara rastlanır. Dünya ısı ortalamasının üstündedir. Bu devir kendi arasında altı kısımda incelenir: Permian, Karbon, Devonian, Silurian, Ordovikan, Kambrian'dır³³.

II. Zaman (Mesozoik): Günümüzden 200-70 milyon yıl öncedir. Bu dönemde hayat gelişmiştir. İğne yaprakların yanı sıra büyük sürüngenler ve dev kuşlar bu dönemin özelliğidir. Kendi arasında üç bölümde incelenir: Kretaceous, Cretaceous, Triassic'dır³⁴.

III. Zaman (Kenozoik): Günümüzde 70-2 milyon yıl öncedir. Dünya genel görünüşü ile günümüz dünyası yakın görünüştedir. İklim oldukça sıcaktır. Hayvanlar âlemi daha gelişmiş ve küçülmüştür. Hayvanlar içerisinde memeliler önemli yer tutmaktadır. Bitkiler ise günümüz bitkilerine benzemektedir. Dört bölümde incelenir: Pliocene, Miocene, Oligocene, Eocene'dir.

IV. Zaman: Günümüzden 2 milyon yıl öncesine uzanır. Bu dönemde meydana gelen iklim değişiklikleri sonucu buzul kütleleri güneye doğru ilerleyerek karaları geniş ölçüde kaplamıştır³⁵.

İki bölüme ayrılır: Pleistocene (Buzul Devri), Holocene (Buzul Devir Sonrası).

³¹ Baykal, 1974; Ketin, 1994; Yıldırım, 2000: 15

³² Leakey, 1988: 13-16.

³³ Leakey, 1988: 13-16.

³⁴ Leakey, 1988: 13-16.

³⁵ Leakey, 1988: 13-16.

Prehistoryacıların “alet yapan insan” isimlendiği insanın Pleistosen bölümünde ortaya çıktığı tahmin edilmektedir³⁶. Pleistosenin nerde bitip, Holosenin nerede başladığı konusunda bir fikir birliği netlik yoktur. Bu dönemde bazı iklim değişiklikleri ve gelişmeler yaşanmıştır. Bu değişiklikler aynı zamanda o devir insanların yer değiştirip göç etmelerinde de etkili olmuştur.

Jeolojik dönemler hakkında kısa bilgi vermemizin nedeni Kars ve çevresindeki Prehistorik Çağ’ın daha iyi anlaşılması içindir.

2.2. Prehistorik Çağ

Prehistorya; yazının kullanılmadığı tarih öncesi süreci kapsamaktadır. Yazının bulunmasına kadar olan bu süreci; dinsel, sanatsal, antropolojik açılarından tarihsel ve sosyokültürel olarak araştıran bilim dalıdır.

Bu süreç insanlık tarihinin 4-4,5 milyon yıl süren en uzun parçasıdır. Tarih öncesinin başlangıcı insanın ortaya çıkışı olsa da bu sınır çok kesin değildir. İnsanın biyolojik özelliklerini kazanması yaklaşık 5-5,5 milyon yıl öncelerinde başlar; ancak ilk alet yapması ve alet yapmak için geçirdiği deneyimi bir sonraki kuşağa aktarması 1-1,5 milyon yıl sonra gerçekleşir. Tarih öncesi dönemin sonunu ise, yazının bulunması ve yaygın olarak kullanılması oluşturur. Bu da bölgeden bölgeye farklı tarihlerde gerçekleşmiştir. Genel olarak bizim bölgemizde, günümüzden 5000 yıl kadar önce Asur Ticaret Kolonileri Çağı’nda tarih öncesi dönemin sona erdiğini söyleyebiliriz³⁷. Ticaretle birlikte yazı Anadolu’ya girmiş ve tarihi çağların başlamasına katkı sağlamıştır.

Prehistorya; Paleolitik, Mezolitik ve Neolitik Dönemler olmak üzere üç bölümde incelenir. Bu bölümler de kendi içlerinde alt, orta ve üst şeklinde bölümlere ayrılır³⁸.

2.2.1. Paleolitik Çağ

Tarihten önceki devirlerin en eskisi safhası olup “Yontma Taş Devri” olarak da bilinir. Bu devirde insanlar kültür bakımından avcı toplayıcı seviyesinde bulunuyorlardı. Başka bir deyişle, yiyeceklerini üretmiyor, doğanın sundukları ile yetiniyorlardı.

---

³⁶ Leakey, 1988: 13-16.

³⁷ Özdoğan, 2011: 8.

³⁸ Gür, 2007: 1.

Bazı bilim adamları, o dönemde kullanılan aletlerle ve yaşam tarzlarıyla ilgili araştırma yapmışlardır. C. J. Thomson, 1989'da yaptığı tasnifte dönemleri buluntularına göre değerlendirmiş ve bu döneme Paleolitik veya Eskitaş Çağı denilmesine neden olan genellikle çakmak taşlarının yontulmasıyla oluşturulan baltalar, kesiciler, deliciler ve kazıyıcılar gibi aletlerden olduğunu kabul etmiştir. J. Lubbock'un tasnifinde ise dönemin insanların yaşam biçimlerine bakılarak "Toplayıcılık ve Avcılık Dönemi" olarak tasvir etmiştir³⁹. Bu insanların besin üretimi olmaması yaratıcı yetenekten yoksun olduklarını göstermez. Dünden bugüne çok daha sıcak ya da soğuk iklim koşullarının yaşandığı Paleolitik Çağ'da insan, zorlukları geliştirdiği kültürlerle yenmiştir.

Paleolitik devirlerde yaşayan insanların, soğuk hava koşulları sebebiyle mağara ve ağaç kovuklarını kullandıklarına dair buluntular vardır. Uygun iklim koşullarının oluşmasıyla da avlandıkları ve açık alanlarda geçici barınaklar yaptıkları bilinmektedir. Bu yaşayış biçimi uygun coğrafi şartları arama çabası doğrultusunda sürekli bir göçü de beraberinde getirmiştir.

Bu devirde, günlük kullanıma yönelik olan bütün araç, gereç ve silahlar taştan ya da kemikten yapılmıştır⁴⁰. Taştan yapılmış aletler, "çaytaşı" adı verilen akarsularda yuvarlanarak yumurta şeklini almış, elle tutulabilir büyüklükteki çakıl taşlarıdır. Ayrıca o dönem insanıyla ilgili toplumsal statüyü işaret eden süslenme alışkanlıkları ve ölü gömme adetleri olduğu da, ender bulunan paleolitik mezarlardan anlaşılmaktadır. Bunun yanı sıra günümüz insanından potansiyel açıdan hiçbir farkı olmadığı düşünülen paleolitik insanının, ilk sanat örneklerini de, mağara duvar resmi dalında verdiğini söylemek mümkündür. Bu çağ, bize benzeyen canlıların bugünkü insana dönüşüm süreciydi⁴¹.

Epipaleolitik Çağ'a kadar o dönem insanının ekonomisinde herhangi bir değişikliği ifade eden buluntulara henüz rastlanmamıştır; ancak epipaleolitik döneme geldiğinde doğada hazır buldukları kaynakları koruma, iyileştirme ve devamlılığını sağlama gibi tarım ve hayvancılığın kapısını aralayan adımlar atıldığını gösteren bulgulara, son yıllarda artan paleolitik dönem araştırmaları sayesinde ulaşılabilmektedir.

---

³⁹ Dinçol, 1982: 5.

⁴⁰ Memiş, 2009: 9.

⁴¹ Özdoğan, 2011: 30.

Yine de Paleolitik Dönem'in araştırılmasına yönelik arkeolojik çalışmalar çok sınırlı olduğundan bu dönemi Anadolu'da tam olarak izleyebildiğimizi söylemek pek mümkün değildir.

Paleolitik Çağ, kendi arasında üç evreye ayrılır, bunlar sırasıyla: Alt Paleolitik Çağ, Orta Paleolitik Çağ, Üst Paleolitik Çağ'dır.

Öncelikle **Alt Paleolitik** Çağ'dan başlarsak; Bu evre, Paleolitik Çağ'ın ilk evresidir. Yaklaşık olarak 200 bin yıl önce son bulur. Alt Paleolitiği "Homo Erectus" diye adlandırılan insan türü temsil eder. Bu evrede, önceki evreye nazaran bazı değişiklikler söz konusudur. Bu değişim öncelikle, el aletlerinde görülmüştür. Kendinden önceki dönemi temsil eden dünyanın her yerine yayılmış, birbirine benzeyen ve kültürel özellik vermeyen, çaytaşıdan yapılmış aletlerin yerine; daha gelişkin çakmak taşı aletlerin kullanılmaya başlanmasıdır. Bu durum, insanoğlunun artık doğayı deneyimlediğini bize işaret eden alt Paleolitik Çağ'ı tanımlamaktadır.

Alt Paleolitik'te ilk kültürlerin ortaya çıkması, her türlü kültürel üretimin toplumsal hayatı ifade etmesinden dolayı, bu çağın insanların nüfus artışını sağlayan uygun koşullara sahip olduklarını ve artan nüfusla beraber kalabalık gruplar halinde yaşamaya başladıklarını düşündürmektedir.

Alt Paleolitik Çağ kültürleri, Fransa'daki ilk buluntu yeri olan St. Acheul'den (Aşölyen) dolayı bu ad ile tanımlanır. Acheul türü el baltaları tüm Afrika, Akdeniz çevresi, Güney ve Güneybatı Asya ile Batı Avrupa'da yaygın olarak görülürken, Doğu Avrupa ve Asya'nın büyük bir kısmında farklı alet yapım gelenekleriyle karşılaşılıyordu⁴². Buluntu yerlerine göre adlandırılan diğer alt paleolitik kültürler ise: Abbevilien, Clactonien, Tayacien'dir. Anadolu bir anlamda aynı dönemde iki teknolojik bölge arasındaki sınırdır. Anadoluda özellikle Gaziantep, Adıyaman ve Şanlıurfa bölgesi Acheul türü el baltaları bakımından olağanüstü bir zenginlik gösterir. Güneydoğu Anadolu'nun dışında bilinen Acheul türü el baltası buluntu yerleri daha azdır⁴³.

Asya, Avrupa ve Afrika gibi eski dünyayı oluşturan üç büyük kıtanın arasında kalmasına ve bu üç kıta arasında gerek doğal ve gerekse kültür alışverişlerinde bir köprü oluşturmasına rağmen Anadolu'nun paleolitik dönemi hakkındaki araştırmalar, son elli yıla kadar çok azdı. Bunda belki de Paleantoloji bilim dalının Türkiye'de

---

⁴² Arsebük, 1995: 74.

⁴³ Özdoğan, 2011: 32.

tanınmaması ya da gereken ilgiyi görmemesi etken olmuştur. Çünkü bu bilim dalı gerçekten zor ve fazlaca özveri isteyen bir bilim dalı olmuştur.

Avrupa kıtasında Çaytaşı (çakıtaşı) endüstrisinin, yaklaşık bir milyon yıl önce yaşandığı varsayımı, günümüz Fransasında Nica kenti yakınlarında yer alan Vallonet mağarasında yontma taş aletlerle birlikte ele geçen hayvan kemiklerine uygulanan tarihlendirme yöntemi sonucu elde edilen 950.000 tarihine dayandırılmaktadır⁴⁴. Türkiye’de de Tunceli Eşekisefine⁴⁵, Malatya Aktaş⁴⁶, Adıyaman Şehremuz yakını, Ankara Çeçtepe⁴⁷ ve İlhanköyü⁴⁸, İstanbul Yarımburgaz⁴⁹ ve Gaziantep Düllük⁵⁰ başlıca buluntu yerleridir. Buluntularına dayanarak kaba yongaları da içeren bir çaytaşı endüstrisinin varlığını ortaya koymaktadır. Türkiye genelinde pek çok alt paleolitik yerleşmenin olduğu yapılan çalışmalarla ortaya konmuştur⁵¹.

Orta Paleolitik Çağ’a bakacak olursak; yaklaşık olarak 60 bin yıllık bir zaman dilimini ifade etmektedir. Bu dönemi temsil eden insan türü ise Homo Erektus’tan daha başarılı bir tür olan Homo Neanderthalensis’tir ve alet yapım teknolojisini geliştirmiştir. Bu dönemdeki en önemli değişim yine kullanılan el aletlerinde olmakla birlikte, çok yönlü kullanımı olan el baltalarının yerini her işlem için farklı tasarlanmış aletler almıştır. Orta Paleolitik Dönem’de, Alt Paleolitiğin son dönemlerinde gelişmeye başlayan yonga alet kullanımı Orta Paleolitiği tanımlayacak biçimde yaygınlaşmıştır. Taşlardan düzgün biçimde çıkarılmış bu yongalar; kullanılacak kenarları, sapa bağlanacak ya da ele oturacak yerleri düzeltilmiş aletlerdir. Bu kültürler Fransa’daki ilk buluntu yerlerine göre Levallois (Levaluva) ve Moustier (Musteryen) olarak adlandırılır ayrıca ok ve mızrak uçları da ilk defa bu dönemde karşımıza çıktığını söylemek mümkündür.

Orta Paleolitik Çağ’da, alet tipolojisinin değişmesi dönem insanının yaşamını da oldukça değiştirmiş olmalıdır. Zira ok ve mızrak uçları kendilerinden büyük, hızlı koşan ya da uçan hayvanları avlayabildiklerini dolayısı ile et tüketiminin beslenme rejimlerinde önemli bir yer tutmaya başladığını ve hayvan yan ürünlerinin kullanımında eskiye nazaran ciddi bir artış olduğunu düşünmemize yol açmaktadır.

---

⁴⁴ Arsebük, 1995: 74

⁴⁵ Kökten, 1971: 16

⁴⁶ Kökten, 1974: 3

⁴⁷ Kökten, 1951: 212.

⁴⁸ Kökten, 1946: 224

⁴⁹ Kansu, 1960: 708-709

⁵⁰ Atasayan, 1939: 314-315

⁵¹ Anadolu’da’ki Alt Paleolitik yerleşmeler için bk. Harmankaya- Tanındı, 1996.

Bütün bunlara paralel olarak ortaya çıkan dönemin en önemli özelliklerinden biri de insanlardaki soyutlama özelliğinin gelişmesidir. Bu gelişimi kanıtlayan en doğru örnek ise, ölümden sonra hayata inanıldığını işaret eden, ölümlerin gömülmesi, ölümlerin yanına bazı hediyeler bırakılması, ölümlerin takılar gibi kişisel eşyaları ile gömülmesidir.

Orta Paleolitik Çağ buluntu yerlerine Anadolu'nun hemen her yerinde oldukça sık olarak rastlanmaktadır. Ancak bu dönem en iyi Antalya yakınlarındaki Karain Mağarası'nda incelenmiştir. Karain Mağarası'nın yanı sıra diğer önemli buluntu yerleri arasında Merdivenli Mağara, Kanal Mağarası ile Adıyaman'da Şehramuz'u, Güneydoğu Anadolu'da Birecik çevresi buluntu yerlerini sayabiliriz⁵².

Alt Paleolitik boyunca geçimini toplayıcılıkla sağlayan insanoğlu, bu dönemle avcılık ve toplayıcılık safhasına geçmiş bulunmaktadır. Bir önceki dönemde doğada bulduklarıyla yetinen insan, yaptıkları aletlerle besinleri parçalamıştır⁵³. Ancak Orta Paleolitik Dönem'de yapılan aletler artık silah olarak kullanılmaya başlanmıştır⁵⁴. Araç kullanmaktan araç yapmaya geçişteki gelişme, özellikle savunma silahlarının geliştirilip insanların hayvanlara karşı saldırıya geçebilmelerine olanak verecek düzeye gelmesiyle, bir başka deyişle avcılığa başlamasıyla, toplayıcılık ekonomisinin aşılmasında önemli rol oynamıştır⁵⁵. Toplayıcılık döneminde kadın-erkek iş bölümü bulunmamaktadır. Erkekler avcılığa geçerken, ekonomik ve sosyal yapıda da bir değişikliğe yol açmıştır. İnsanlık artık yeni bir aşamaya 'avcılık ve toplayıcılık' dönemine girmiştir⁵⁶. Fakat avcılığın başlaması toplayıcılığın önemini tamamen ortadan kaldırmamıştır. Ancak 'uzman avcılık' döneminde ikinci plana düşecektir. Alt Paleolitikte kullanılan çakıltaşlarının yerini, bir taş parçasına başka bir taş parçasıyla ustaca vurup ondan taş parçalar kopararak biçim verildikten sonra geride kalan 'çekirdek taşlar' almıştır. Avcılığın başlaması erkeklerin toplayıcılıktan avcılığa geçmesine kadınlar da toplayıcılıkta kalmasına neden olmuştur. Böylelikle ilk iş bölümü başlamış oluyordu. Böylece erkekler avda kadınlar toplayıcılıkta uzmanlaşarak verimliliği arttırmışlardır⁵⁷. Avcılık bir yandan kadınlarla erkekler arasında bir ekonomik işbölümü oluştururken diğer yandan da çalışma alanında erkekler arasında işbirliğini; toplumsal ilişkiler alanında da kadın –

---

⁵² Özdoğan, 2011: 34.

⁵³ Childe, 1994: 54.

⁵⁴ Leakey, 1988: 55.

⁵⁵ Şenel, 1995: 58.

⁵⁶ İlin-Segal, 1974: 11; Şenel 1995: 60.

⁵⁷ Şenel, 1995: 61.

erkek işbirliğini pekiştirmiştir⁵⁸. Bu dönemde ateşin kontrol altına alınmasıyla da, geceleri hayvanların saldırısından, gecelerin ve kışların soğuşundan korunmasını sağladığı gibi yiyeceklerinin pişirilmesi de gerçekleşmiştir⁵⁹. Avcı ve toplayıcı takımlarıyla toplayıcılığın sürekli göçebeliğinden kurtuluş, geçici kamp merkezlerinin oluşması, beslenme olanaklarının artmasına ve yaşama süresinin uzamasına neden olmuştur⁶⁰.

Türkiye’de orta Paleolitik Çağ yerleşme ve konak yerlerinin, hemen hemen Anadolu’nun tamamına yayıldığı gözlenmektedir. Ankara yöresi gibi bazı yerlerdeki bolluğu ise araştırma yoğunluğuna dayandığı anlaşılmaktadır. Özellikle Hatay – Tıkalı Mağarası⁶¹ yalnız bu çağı temsil eden buluntularıyla önem kazanmıştır. Karain kazılarında da orta Paleolitik Çağ alet topluluğunun daha iyi anlaşılması sağlamıştır. Yontma taş alet endüstrilerinin yanı sıra kemik aletlerin bulunuşu insanın günlük hayatında hammadde olarak sadece taşın kullanılmadığını, kemik ve ahşabında yaşamında önemli bir yer tuttuğunu bize göstermektedir. Anadolu’nun ilk insan fosilleri de bu çağa ait olan Antalya, Karain’de ele geçmiştir.

Üst Paleolitik Çağ’a geldiğimizde; günümüzden yaklaşık olarak 60 bin yıl önce başlayan bu çağı temsil eden insan türü, orta paleolitiğin sonlarına doğru Doğu Akdeniz çevresinde ortaya çıkmış ve uzun süre bu bölgeyi neanderthallerle paylaşmış, bizim gerçek atalarımız olan Homo Sapiens’tir. Üst Paleolitik Çağ’ın en önemli özelliği modern insanın hızla tüm dünyaya yayılması ve neolitik kültürün ön hazırlık dönemi olmasıdır.

Üst Paleolitik topluluklar uzmanlaşmış ve özelleşmiş bir ‘uzman avcılık’ dönemine sahiptirler. Bu tür ekonomilerde avcılık erkekler tarafından yapılmaktadır. Kadınlar, toplayıcılık ve avcılığın yan ürünlerinin değerlendirilmesi işleri, kılların temizlenmesi; deriden giysi, çadır vb. ev eşyalarının yapılması; yemek pişirilmesi gibi kamp yerlerinde ya da mağaralarda yapılan ev işlerine bakmaktadırlar. Böylece avcılık ve toplayıcılık dışında kampiçi ve dışı işlerin bölünmesi biçiminde yeni bir boyut kazanmıştır⁶².

---

⁵⁸Childe, 1994: 34.

⁵⁹Şenel, 1995: 62.

⁶⁰Anadolu’da ki diğer Orta Paleolitik yerleşmeler için bk. Harmankaya –Tanındı, 1996.

⁶¹Şenyürek 1958: 57-60.

⁶²Mellaart, 1975: 18.

Toplulukların klanlar biçiminde örgütlenmesine uzman avcılık döneminin sonlarına doğru geçmişleridir. Buna da etken uzman avcı topluluklar arası ilişkiler, ekonomik alanda birçok topluluk arasında avda iş birliği ilişkileri olmalıdır.

Bu dönemde avcı topluluklar arasında araç yapımında uzmanlaşma çıkmıştır. Bu uzmanlar büyük olasılıkla dış talebi de karşılamış olmalıdır. Uzman avcılık döneminin insanların konuşmaya başladıkları kabul edilir. İşaretle anlaşma giderek önemini kaybederek yerini konuşmaya bırakmıştır. Bu sayede birey deneyimlerini kendinden sonrakilere bırakabilmiştir. Yukarı Paleolitiğin mağara ve gravürlerinin çoğunluğu hayvanlardır. Bu resimlerde insanların bulunmaması ya da pek az görünmesi, insana değil doğaya yönelik bir anlayışın ve yaşayışın etkisi altında olduğunun işaretleridir⁶³. Güneş, yıldız gibi doğa güçlerinin ve nesnelere bulunmaması, bitkilerin pek az görünmesi bu insanların dünyadan çok hayvanlarla ilgilendiklerini gösterir. Bunun nedeni de geçim sorunudur. Resimleri yapılan hayvanların bazılarının üzerinde okların çizilmiş olması bunu ortaya koymaktadır. Çizilen hayvanlar genellikle geçimlerinin ve yaşamlarının bağlı olduğu türler olması da bunu ayrıca göstermektedir.

Üst Paleolitik resimleri yorumlayan bilim adamları bunların sanat kaygısıyla değil geçim için çizdiklerini kabul etmektedirler⁶⁴. Bu dönem mağara resimleri arasında, hayvan resimleri arasında az da olsa, başlarına boynuz, maske takmış, hayvan başı koymuş, üzerlerine başı ve ayakları bırakılmış hayvan postu giymiş biçimde kılık değiştirmiş insanlarda görülmektedir. Bu şekiller avı çoğaltmak için yapılan sihir törenlerini yöneten büyücüler olarak yorumlanır⁶⁵. Üst Paleolitiğin bir başka ürünü heykelciklerdir. Bunlar taşlardan, fildişinden yontulmuş, balçıktan yapılmış ve belki ağaç parçalarından oyulmuş küçük hayvan heykelcikleridir. Bunlar mağara resimleri yorumu içine sokulabilir. Heykelciklerin bir başka bölümü arkeolojide 'venüsler' diye adlandırılan cinsel özellikleri abartılmış bazıları gebe kadın heykelcikleridir. Bunlar 'bereket kültü', 'doğurganlık kültü', 'verimlilik kültü' nün işaretleri olarak yorumlanır ve daha sonraki 'ana tanrıça' motifinin proto tipi olarak kabul edilirler⁶⁶.

Bu çağda alet yapmaya elverişli kemik, boynuz, ahşap gibi malzemelerin kullanımının yanı sıra alet tiplerinde birçok yeni tipin ortaya çıktığı

---

⁶³ Şenel, 1995: 74-76.

⁶⁴ Leakey, 1988: 130.

⁶⁵ Şenel, 1995: 77.

⁶⁶ Childe, 1994: 40.

gözlenmektedir⁶⁷. En çok görülen aletler dilgi endüstrisi içerikli öz kazıyıcı, yan kazıyıcı ve kalemdir. Türkiye'yi, Avrupa gibi fazla etkilemeyen son buzul döneminde ortaya çıkan ve özellikle Batı Avrupa'da oluşum silsilesi tam bilinen ve ilk Üst Paleolitik Çağ yontma taş endüstrisi olan Aurignacien endüstrisinin örneklerine benzeyen taş aletler Türkiye'de de bulunmuş ve araştırmacılar tarafından bu endüstriye ait olduğu iddia edilmiştir⁶⁸. Anadolu ve Trakya'da fazlaca buluntu yeri vardır. Buna karşılık yine de Türkiye'de bir Üst Paleolitik Çağ yontma taş endüstrisinin Avrupa'ya paralel bir gelişim gösterdiğini iddia etmek yeterli kazılar olmadığından çok zordur. Üst Paleolitik Çağ'ın sonuna doğru mikrolit aletlerin ortaya çıkışı ve bu minik parçaların yan yana getirilip birleşik aletlerin ortaya çıkarılışı bu dönem insanların zekâ seviyesinin düzeyini göstermektedir. Yontma taş endüstrilerin yanı sıra yoğun bir kemik alet yapımının var oluşu da bu çağı simgeleyen öğelerdendir.

Bu çağın Türkiye'deki bazı buluntu yerleri, İstanbul Ağacli⁶⁹, İstanbul Gümüşdere-Kilyos⁷⁰, Antalya Beldibi Kumbucağı Kaya Sığınağı⁷¹, Kahramanmaraş Direkli Mağarası⁷², Van Kızların Mağarası⁷³ ve Antakya Merdivenli Mağara⁷⁴ yerleşimleridir. Bu çağa ait buluntu yerleri burada sayılmayacak kadar çoktur⁷⁵.

2.2.2. Mezolitik (Epipaleolitik) Çağ

Orta taş çağı anlamındaki Mezolitik Çağ'da da insanların yine taş aletler kullandıkları, ancak besin üretimine geçmemekle beraber avcılık ve toplayıcılıkta yoğun olarak faaliyet gösterdikleri anlaşılmaktadır. Yaşam biçimindeki en köklü değişiklik hiç kuşkusuz insanların besin üretimine geçmeleridir.

Yabani tahıl ürünlerinden elde edilen tohumların ekilmesiyle başlayan ve daha sonraki çağlarda giderek gelişen tarıma ve buna paralel olarak hayvancılığı evcilleştirilmesi sonucundan insanlar besinlerini yetiştirdikleri topraklara bağlanmaya başlamışlardır. Böylece göçebelik sona ermeye başlamıştır. Tarım

---

⁶⁷ Leakey, 1988: 130.

⁶⁸ Harmankaya-Tanıdı, 1995: 42.

⁶⁹ Esin, 1979: 50.

⁷⁰ Özdoğan, 1982: 48.

⁷¹ Bostancı, 1959: 131-140.

⁷² Kökten, 1959: 15.

⁷³ Belli, 1975: 28-29.

⁷⁴ Şenyürek-Bostancı, 1956: 81-83.

⁷⁵ Üst Paleolitik Çağ'a ait yerleşim yerleri için bk. Kınal, 1987; Memiş, 1989; Akurgal, 1989; Harmankaya-Tanıdı 1996: TAY I; Yıldırım, 2000.

toprakları daha çok ovalarda ve düzlüklerde olduğundan, mağara ve sığınaklarda yaşayıp uzak tarlalarda çalışmanın zorluğu anlaşılmış, bu nedenle konut yapma gereği ortaya çıkmış olduğu görülmektedir.

Tarıma ve yerleşik hayata geçişin ilk aşamalarının görüldüğü bu çağ, çoğu araştırmacı tarafından bir geçiş dönemi olarak kabul edilmekte, hatta Paleolitik Çağ'ın bir devamı sayılmaktadır. Bu nedenle Epipaleolitik adı verilmektedir. Elbette Mezolitik Çağ; her ne kadar Paleolitik Çağ'ın bazı geleneklerini devam ettirmiş olsa da, kendinden sonra gelen Neolitik Çağ'ın oluşumuna da katkı sağlayan izleri içinde barındırdığını ifade etmemiz yerinde olacaktır.

Anadolu'da sıcaklığın artmasıyla son buzul çağı sona erip iklim koşulları günümüz seviyesine ulaşmaya başlamıştır. Bu iklim koşullarına bağlı olarak doğal çevrede değişme olmuştur. İnsanlarda bu değişime ayak uydurarak günlük yaşamlarında kullandıkları aletleri de geliştirmişlerdir. Genellikle bu çağı simgeleyen mikrolit aletlerin yoğun bir şekilde ele geçtiği Burdur yakınında Baladır/Baradız⁷⁶, Konya yakınında Dervişin Hanı⁷⁷, Samsun Tekeköy⁷⁸, Ankara Macunçay⁷⁹, Antalya Kumbucağı Kaya Sığınağı⁸⁰ ve Belbaşı Kaya Sığınağı⁸¹, Adıyaman Keçiler (Palanlı)⁸² Türkiye Mezolitik Çağı'nı temsil eden buluntu yerleridir. İstanbul yöresinde, Karadeniz ve Marmara kıyılarında bu çağı temsil eden buluntu yerlerinin son araştırmalarda sayıları hızla artmaktadır.

Anadolu'da Pleitosen'den Holosen'e geçişte tümüyle paleolitik gelenekleri devam ettiren toplulukların tüketici ekonomilerini sürdürdükleri anlaşılmaktadır. Avrupa Üst Paleolitik Çağ'da Türkiye'de de yapıldığı Beldibi Kumbucağı Kaya Sığınağı ve Keçiler Mağarası kaya resimlerinin varlığına dayanılarak iddia edilmektedir. Bu resimlerdeki hayvan ve insan betimlemeleri çok şematiktir. Bu açıdan Mezolitik Çağ avcı topluluklarının, Üst Paleolitik Çağ'dan kalma bir alışkanlıkla, avlanmalarını kolaylaştıracak av büyüyle ilgili resimler yaptıkları rahatlıkla söylenebilir.

---

⁷⁶ Kansu, 1945: 278-282.

⁷⁷ Cohen-Erol, 1969: 391-397.

⁷⁸ Kökten, 1941: 124.

⁷⁹ Kansu-Ozansoy, 1948: 387-390.

⁸⁰ Bostancı, 1959: 131-140.

⁸¹ Bostancı, 1962: 233-251.

⁸² Von Der Osten, 1933: 131.

2.2.3. Neolitik Çağ

Yeni Taş Çağı olarak da adlandırılan Neolitik Çağ, Mezolitik (Epipaleolitik) Çağ'dan sonra gelen dönemdir. İnsanoğlunun bugünkü fiziksel yeteneklerine ve uygar denilebilecek konuma ulaştığı; ayrıca yaşam şekillerinde de köklü değişimlerin söz konusu olduğu bir dönemdir.

Neolitik Dönem'i bazı araştırmacılar 'devrim'⁸³ olarak kabul etmektedir. Özdoğan'a göre ise; Neolitik Devrim, her yerde aynı zamanda aynı şekilde olmamıştır. Anadolu'nun farklı bölgelerinde, farklı özellikler taşımaktadır. Epipaleolitik topluluklar, Doğu Akdeniz, Kuzey Suriye ve Kuzey Mezopotamya, Güneydoğu Anadolu ile Doğu Anadolu'nun güney kısımlarında M.Ö. 11 bin yıllarından itibaren bu yeni yaşam biçimini geliştirmiş olsalar da, yeni yaşam biçiminin son şeklini alması M.Ö. 6 bin yıllarında gerçekleşir⁸⁴.

Bu evre, coğrafi koşullar, iklim ve benzeri nedenlerle yaklaşık bir milyon yıldır göçebe yaşayan insanoğlunun, yerleşik yaşamla tanıştığı ilk evre olması itibariyle önemlidir. Şüphesiz yerleşik hayata geçişle birlikte ev ihtiyacının oluşmasının mimariyi körüklemesi gibi birçok alanda yenilikler kendini göstermiştir. Aynı durum, toprağı ekip biçmeye başlayan insanoğlunun, çiftçiliğin yanı sıra, başka mesleklerin oluşumuna da katkı sağlaması olarak gösterilebilir. Artık, bu evrede bir önceki çağın geleneklerinden uzaklaşarak tarım yapmaya, öküz, koyun, keçi gibi hayvanları evcilleştirmeye, sabit köyler kurmaya başlanmıştır.

Bazı araştırmacılar, M.Ö. 10 bin ile M.Ö. 7 bin yılı arasındaki zaman dilimini "Çanak Çömleksiz Neolitik Çağ", M.Ö. 7 bin ile M.Ö. 5 bin 500 yılları arasındaki dönemi ise "Çanak Çömlekli Neolitik Çağ" olarak adlandırmaktadır⁸⁵.

Çanak Çömleksiz Neolitik Çağ için şunları söyleyebiliriz: bazı bölgesel farklılıklarla birlikte nüfusun artış gösterdiği, köylerin çoğaldığı, yeni yaşam biçiminin şekillendiği evredir. Mimarideki en önemli gelişme, plan ve duvar tekniği bakımından evlerden farklı olarak inşa edilmiş ve "kamu yapıları" olarak adlandırılan, ortak yaşam alanlarının bir arada toplanmasına katkı sağlayan yapıların ortaya çıkmasıdır⁸⁶.

---

⁸³ Childe, 1996: 53, Braidmood, 1990: 16; Şenel, 1995: 163.

⁸⁴ Özdoğan, 2011: 56.

⁸⁵ Özdoğan, 2011: 56, 78.

⁸⁶ Özdoğan, 2011: 59.

Çanak Çömlekli Neolitik Çağ'da ilk kez kap kacak yapımı ile karşılaşmıştır⁸⁷. Seramik üretimi bu dönemin en önemli buluşlarından biridir. İlk olarak, kaba bir hamurdan elle şekillendirilmiş ve acemice pişirilen seramikler üretilmiştir. Belli bir dönem, Anadolu'da, tek renkli yani monokrom seramikler ve monokrom seramiklerle birlikte boyalı çanak çömlekler de üretilmiştir. Daha sonra çömlekçi çarkının keşfedilmesiyle, ilk üretilen seramiklere nazaran çok daha muntazam olarak şekillendirilmiş, kısa zamanda sayıca daha fazla seramik üretildiği görülmüştür. Ayrıca pişirme tekniğinin gelişmesiyle de, kendinden önceki evreden çok daha iyi pişirilmiş seramikler üretilmeye başlanmıştır. Bunun sonucunda seramik üretimi ve bunun ticaretinden bahsetmek mümkün olmuştur.

Neolitik Dönem'i genel özellikleriyle toparlamamız gerekirse; uygarlığa doğru atılmış çok önemli özelliklere sahip bir evredir. İlk kez toplumsal hayatın, dayanışmanın yaşanmaya başladığı ve mimarinin (kullanılan malzeme bakımından her ne kadar bölgelere göre değişiklik göstermiş olsa da) şekillendiği, tapınak mimarisinin ortaya çıktığı, bununla birlikte kentleşme sürecinin başladığı bir dönem olarak karşımıza çıkmaktadır.

2.2.4. Kalkolitik Çağ

Kalkolitik, kelime olarak "taş ve maden" anlamına gelmektedir. İnsanoğlu, uygarlık tarihinin en büyük devrimini Neolitik Çağ'da, ikinci büyük devrimini de Kalkolitik Çağ'da gerçekleştirmiştir. Neolitik Dönem'in çiftçiliğe dayalı yaşam tarzı terk edilerek; bu dönemde, kentleşme sürecinden devlet ve imparatorlukların oluşumu aşamasına geçilmiştir. Bunun en güzel örneği, yeni yönetim biçimlerinin ve bazı sınıf ayrımlarının ortaya çıkması olarak gösterebiliriz. Ruhban, zanaatkar, yönetici, tüccar, bürokrat ve benzeri gibi sınıfların varlığıdır⁸⁸.

Ayrıca, Neolitik Dönem sonlarına doğru ortaya çıkan tapınak mimarisi bu dönemde, merkezi bir denetim esasına dayandırılmıştır. Öncelikle ziynet amaçlı değerli taşlardan üretilen süs eşyaları, iğne, basit bir dokumacılığın olduğuna işaret eden ağırşaklar, madenin keşfiyle üretilmiş silah gibi eşyalar, daha sonraları ise, mülkiyet ve bürokrasiyi gösteren kilden yapılmış mühürler, mühür baskılar ilk kez

---

⁸⁷ Özdoğan: 2011: 58.

⁸⁸ Kınal, 1998: 18-35.

bu çağda ortaya çıkarılmıştır⁸⁹. Aslında bu buluntular, Kalkolitik Çağı anlamıza ve yorumlamamıza yönelik önemli buluntulardandır.

Bu döneme ait yerleşim yerlerinin süreklilik gösterdiğine dair bir fikirde bulunmak, Anadolu'da günümüze kadar yapılmış olan araştırmalar çerçevesinde henüz oldukça zordur. Bu nedenle ülkemizde gerçekleştirilen kazılar neticesinde, Kalkolitik Çağ'ın tüm evrelerini bütün ve kesintisiz olarak yansıtan bir yerleşim yeri henüz mevcut değildir.

Kalkolitik Çağ'ın Anadolu'daki kalıntısı çok az belirlenebilmekle birlikte, bu kalıntıların ayırımına varmak, İlk Kalkolitik Çağı, Neolitik Dönem bitiminden ve Son Kalkolitik Çağı, İlk Tunç Çağı'ndan ayırmak eldeki bilgiler ışığında mümkün olmamaktadır; fakat yine de Anadolu'nun Kalkolitik Çağ kültürünün bölgelere göre farklılıklar gösterdiğini söylemek mümkündür⁹⁰. Anadolu'nun bölgelere göre farklılık gösteren bu değişimini en belirgin olarak bizlere anlatan çanak çömlek formlarındaki farklılıklardır. Bunun dışında bu dönemde yapılmış olan küçük heykelciklerin (idol) yapımında da kullanılan hammadde açısından farklılıkların olduğu görülmektedir. Örneğin, Batı Anadolu'daki bu heykelcikler kil ve taştan; Orta Anadolu'da çoğu defa kil kullanılarak yapıldığına rastlanmıştır. Neolitik Dönem'den beri süregelen ölümlerin yanına hediyeler bırakılması, Kalkolitik Çağ'da da devam etmiştir. Kalkolitik Dönem'de, yalnızca bu hediyelerin sayıca arttığını ve çeşitlendiğini söylemek mümkündür.

Anadolu'nun dağlık ve ovalık bir coğrafyaya sahip olması, bölgedeki kültürlerin bağımsız olarak gelişmesine sebep olmuştur. Anadolu'da bölgelere göre Kalkolitik kültürün görüldüğü merkezleri belirtmemiz gerekirse; Güney Anadolu Bölgesi için, Mersin-Tarsus Gözlükule ve Yümüktepe'yi ve Burdur Hacıları'nın I. ve V. tabakalarını sayabiliriz. Batı Anadolu için, bugünkü adıyla Çanakkale'deki (Hisarlık) Troya antik kenti, Mysia ve Lydia'ya kadar yayılan Yortan Kültürü, Denizli'deki Beycesultan, Geç Kalkolitik Dönem sonlarına verilen İzmir Bayraklı gösterilebilir. Orta Anadolu'ya gelindiğinde, Yozgat Alishar başta olmak üzere; Alacahöyük, Büyük Göllücek, kuzeyde Samsun civarında Dündartepe, Doğu Anadolu Bölgesi'ne gelindiğinde ise, Kalkolitik Dönem'in yaşandığı merkezler

---

⁸⁹ Özdoğan, 2011: 58-60.

⁹⁰ Özdoğan, 2011: 58-60.

olarak; Van'da Tilkitepe, Malatya Değirmentepe, Erzurum'da Karaz Höyük gösterilebilir⁹¹.

Genel olarak; Kalkolitik Çağ ile ilgili, Anadolu ve özellikle Doğu Anadolu Bölgesi için, coğrafi konumu nedeniyle hiyerarşik toplumların oluşumuna tanıklık ettiğini ve gelişen merkezi ekonominin beraberinde seri üretimi, iş gücü organizasyonunu, dolayısıyla çanak çömlek üretimi, maden işleme gibi daha birçok meslek grubunu ortaya çıkarmasına katkı sağlaması yönünde yorumlayabiliriz.

2.2.5. Tunç Çağı

Kalay ve bakırın karışımından elde edilen tunç madeninin bu dönemde bulunması nedeniyle, bu döneme Tunç Çağı denilmiştir. Tunç Çağı, Kalkolitik Çağ'ın hemen sonrasında görülmüştür. Bu çağda yaşayan insanların yaşamlarında bazı değişiklikler söz konusudur. Kalkolitik Çağ boyunca devam eden, toplumların ve toplulukların kültürel birliği Tunç Çağı'nda çöküntüye uğramıştır. Bu kültür değişiminin genel olarak, M.Ö. 3. bin ile M.Ö. 1200 yılları arası sürdüğü bilinmektedir⁹².

Tunç Çağı, İlk (Erken), Orta ve Son (Geç) Tunç Çağı olmak üzere, üç ana bölümde incelenmektedir. Tunç Çağı'nın en Erken evresi yaklaşık olarak M.Ö. 3000 ile M.Ö. 2500 yılları arasına; Orta evresi M.Ö. 2500 ile M.Ö. 2000 bin yılları arasında; Son evresinin ise, M.Ö. 2000 ile M.Ö. 1200 yılları arasında yaşandığını söylemek mümkündür⁹³.

En erken evresinde Geç Kalkolitik Çağ'ın bazı gelenekleri devam etmektedir. Henüz tunçtan yapılmış aletler çok yaygınlık kazanmamıştır. Fakat buna rağmen insanlık tarihi açısından bu evrenin en büyük buluşu tekerleğin icadıdır⁹⁴. Bunun yanı sıra etrafı kale duvarlarıyla çevrelenmiş küçük şehir devletlerinden de bahsetmek mümkün olmaktadır.

Orta Tunç Çağı'nda, şehircilik, mimarlık, heykeltıraşlık ve çömlekçilikte önemli gelişmeler yaşanmıştır. Ayrıca tunçtan yapılmış eserlerde artış görülmüştür. Kentler oldukça gelişmiş ve bu kentler beyliklerce yönetilmeye başlanmıştır.

---

⁹¹ Kınal, 1998: 18-30.

⁹² Akurgal: 1998: 26-28.

⁹³ Akurgal, 1998: 26-28.

⁹⁴ Akurgal, 1998: 26-28.

Böylece Anadolu'daki birçok merkez, prehistorik dönemden çıkmış, protohistorik yani öntarih sürecine girmiştir⁹⁵.

Son Tunç Çağı evresi ise, Asur Ticaret Kolonileri ve Eski Hitit Devleti Dönemleri'ni ve Hitit İmparatorluğu Dönemi'ni içine almaktadır.

Kalkolitik Çağ'da, antik dünyada başlayan ticaret ilişkileri ve kültürlerin etkileşimi, Anadolu yarımadasını Akdeniz-Ege-Karadeniz deniz ticareti ile Mezopotamya-İran-Kafkaslar-Balkanlar arasındaki kara ticaretinin merkezi durumuna girmiştir. Arkeolog ve tarihçilerin Son-Geç Kalkolitik Çağ adını verdikleri Çağ'dan, İlk Tunç Çağı adını verdikleri çağa geçişin kesin bir tarihi verilememektedir. Bu geçişi göç ya da iklimsel ölçütlere de direkt bağlamak yanlıştır. Bir başka yanlıştır da bu geçişin kesintisiz olduğu söylenmesidir. Oysa Son Kalkolitik Çağ denilen dönemdeki yerel kültür öğeleri yerel geleneklere bağlı kalarak gelişmelerine devam etmişlerdir⁹⁶. Anadolu'da madenciliğin yaygınlaşması sonucu madenin özellikle bakırın uzun süren bir kullanımının sonucudur. Bunun sonucu olarak Tunç Çağları'nın ilk evresinin son dönemlerinde anca tunç eşya çoğalmaya başlamıştır⁹⁷.

İlk Tunç Çağı evresinin genel özellikleri olarak dine ve askeri güce dayanan bir sistem içinde deniz ve kara ticaretinin varlığı ile bölgeler arasındaki ilişkilerin yoğunlaştığı büyük miktarda bakır kullanımıyla birlikte arsenli tunç üretiminin bu devrede başladığı söylenebilir. Maden üretimi gibi karmaşık bir teknolojiyi bilmek, çağın iş kolları arasında herhalde en çok tutulan iş kolu olmuştur. Taş yontuculuğu da önemini kaybetmemiştir. Büyük yerleşme yerlerinin hemen hepsi büyük sur duvarlarıyla korunmaktadır⁹⁸.

Deniz ticaretinin artması doğal liman olan körfezlerde, koylarda yeni yerleşmelerin kurulmalarına küçük köylerin kasabalaşmasına sebep olmuştur. Kervan yolu üzerindeki ve doğal geçitleri tutan yerleşmeler de önem kazanmıştır⁹⁹. Ticareti organize eden kişiler belki de toplumlarında önemli bir kişi haline gelerek ait oldukları toplumu idare eden seçkinler sınıfına dâhil olmuşlardır. Yerleşme birimleri örgütlenmiştir. Kasabaları idare edecek idari sınıflar da ortaya çıkmıştır¹⁰⁰. Yönetici sınıf olasılıkla hem askeri hem de dinsel sınıfı da temsil etmektedir. Toplumdaki

---

⁹⁵ Akurgal, 1998: 26-28.

⁹⁶ Harmankaya-Erdoğu, 2002: 10.

⁹⁷ Dinçol, 1982: 15.

⁹⁸ Naumann, 1985: 496; Aktüre, 1994: 114.

⁹⁹ Umar, 1982: 10.

¹⁰⁰ Childe, 1996: 104, 151.

sınıflar arasında askerlik, doğal olarak öne çıkmıştır. Tüm yerleşmelerde tapınak ya da tapınak benzeri işlevi gören yapılar inşa edilmiştir¹⁰¹. Dericilik, dokumacılık gibi işlerin bir önceki çağa göre büyük oranda değişmediği görülür. Tarım ve hayvancılık gelişmiştir, avcılık kişisel yapılan bir uğraş olmaya devam etmiştir¹⁰².

Yörelere göre Neolitik-Kalkolitik Çağ mimari özellikleri devam etmektedir. İç Anadolu Bölgesi'nin kuzeybatı ucunda, Eskişehir yöresinde, Antalya civarında ve Doğu Anadolu'nun bazı yerlerinde “ Anadolu tipi yerleşme-Megaron”¹⁰³ adı verilen bir düzende yapıların bir avlu etrafında sıralanmış olduğu yapılan kazılarda ortaya çıkmıştır. Bu özelliğin tüm Anadolu'yu kapsayıp kapsamadığı, kazılan alanların azlığı nedeniyle bilinmemektedir. Bazı yerlerde aralarında avlu ve işliklerin var olduğu çok odalı evlerin dağınık bir düzende yerleştirildiği görülür. Ege kıyılarında Ege adalarından etkilenen bir planda, taş döşemeli sokakların yanına inşa edilmiş uzun ev tipinde mimari bulunmaktadır. Ayrıca şato ve kale tipinde yerleşmeler çoğalmıştır. Yerleşmelerde merkezîyetçiliği belirten yapılara rağmen saray denebilecek yapılara rastlanmamıştır. Kuzeyde, Karadeniz iklimi etkisinde kalan yöreler dışında, Anadolu'nun diğer kesimlerinde ahşap destekli kerpiç malzeme ile yapılan geleneksel yapıların geleneği devam etmektedir. Çok yerde taş temelde kullanılmıştır. Bu evredeki ölü gömme adetlerinde toprak mezar, küp mezar ve sanduka mezar tipleri görülmektedir. Mezarlık yerleşim alanı dışında ama yakınında yer almaktadır. Ölüler mezarlara hocker¹⁰⁴ durumunda yanına armağanlar bırakılarak gömülmüştür. Bu armağanlar ölü'nün sonraki yaşamıyla ilgili olarak konmuştur. Mezar tiplerinin ölü ve ailesinin ekonomik durumuna göre yapıldığı mezar armağanlarından anlaşılmaktadır¹⁰⁵.

Bugüne kadar elde edilen siyasi ve sosyal veriler bu çağda kentlerin kurulduğunu göstermektedir. Belirgin bir sur sisteminin olmamasına rağmen Aslantepe ve Troya bunun birer göstergesidir. Hatta Troya'nın bir kent-devleti olduğunu savunanlar da vardır¹⁰⁶.

Ege Bölgesi'nin M.Ö. 3. binden itibaren yoğun yerleşime açık olduğu anlaşılmaktadır. Bu araştırmaların önemli sonuçlarından biri Helen ve Roma

---

¹⁰¹ Dinçol, 1982: 16.

¹⁰² Akurgal, 1989: 26.

¹⁰³ Akurgal, 1989: 242.

¹⁰⁴ Hocker: Prehistorik Çağda görülen bir ölü gömme şeklidir. Ölü anne karnındaki fetüs pozisyonundaki gibi bacak karnına çekik ve yan yatmış durumdadır.

¹⁰⁵ Harmankaya-Erdoğu, 2002: 11.

¹⁰⁶ Aktüre, 1994: 180.

kentlerinin ilk kuruluşlarının M.Ö.3. bin hatta M.Ö.4. bin başlarına kadar indiğinin anlaşılmasıdır. Örneğın Urla yakınlarındaki İzmir Körfezi'nin güney kıyısındaki, antik Klozemenai, Limantepe¹⁰⁷ kenti M.Ö. 3. Bin yılda kurulmuştur. İzmir'in en eski yerleşim yeri olan Bayraklı'nın¹⁰⁸ ilk yerleşiminin bu evrede başladığı sanılmaktadır. Yine ege bölgesinin kuzey kesimindeki Marmara sınırlarına yakın bölgede bulunan Kaymaktepe-Höyücek'te¹⁰⁹ İlk Tunç Çağı buluntuları verir. Yine bölgenin İç Batı Anadolu bölümünde değerlendirilen Beycesultan¹¹⁰ bulguları arasında bölge kültürlerinin tarihlendirilmesine yardımcı olan İlk Tunç Çağı buluntuları vardır.

Anadolu'nun tüm güney sahillerinin kaplayan Akdeniz Bölgesini, Doğu ve Batı Akdeniz olarak iki kısımda incelemek yerinde olacaktır. Alanya, bu iki kısmı birbirinden ayıran sınırı teşkil etmektedir. Batı Akdeniz bölümü genellikle Güneybatı Anadolu ile bağlantılıdır ve tümüyle bu bölge içinde değerlendirilmelidir. Bölgede Kazısı yapılan en önemli yerleşme Karataş-Semahöyük'tür¹¹¹. Göller bölümündeki Bademağacı¹¹² ile Kuruçay¹¹³ yöresel özellikler kültürlerin bu dönemde var olduğunu ortaya koymuştur. Doğu Akdeniz'de yer alan verimli Çukurova'nın İlk Tunç Çağı I evresinden beri yerleşim gördüğü yapılan yüzey araştırmaları ile saptanmıştır. Bu bölüm içerisinde en iyi tabakalanmayı Tarsus Gözlükule¹¹⁴ yerleşmesi verir. Gaziantep Tilmen Höyük¹¹⁵ özellikle bu evrenin Doğu Akdeniz ile olan ilişkilerini göstermesi açısından oldukça önemlidir. Bölümün güneye uzanan Amik Ovasındaki Tell el Cüdeyde¹¹⁶, Tell Açıana¹¹⁷, Tell Tayinat¹¹⁸ ve Tabara el Akrad¹¹⁹ kazılarında bulunanlar, Kuzey Suriye, Doğu Akdeniz ve Malatya-Elazığ arasındaki ilişkileri ortaya koymuştur.

İç Anadolu Bölgesi, İlk Tunç Çağı kronolojisi Troya ve Demircihöyük çanak çömlek endüstrileri karşılaştırıldığında kurulabilmektedir. Bölgenin en kuzeybatı

---

¹⁰⁷ Erkanal, 2000: 251-262.

¹⁰⁸ Akurgal, 1950: 2-4.

¹⁰⁹ Kökten, 1949: 815-816.

¹¹⁰ Lloyd-Mellaart, 1955: 39.

¹¹¹ Lloyd-Mellaart, 1962: 133.

¹¹² Harmankaya-Erdoğru, 2002: Bademağacı.

¹¹³ Özsait, 1977: 78-83.

¹¹⁴ Mellaart, 1954: 192.

¹¹⁵ Alkim, 1960: 714-716

¹¹⁶ Braidwood, 1937: 37-38,41-42; Braidwood-Braidwood, 1960: 5-12,345-457.

¹¹⁷ Özgüç 1947: 360-361.

¹¹⁸ Braidwood 1937: 37-38, 41-42; Braidwood-Braidwood 1960: 5-12, 345-457.

¹¹⁹ Braidwood, 1937: 37-38, 41-42.

ucunda bulunan Demircihöyük¹²⁰ konumu açısından hem Doğu Marmara hem İç Anadolu Bölgesi'nde hem de Batı Karadeniz Bölümü'ne sokulabilir. İç Anadolu Bölgesi'nin bir başka İlk Tunç Çağı yerleşmesi boyutuyla aynı oranda kazılmamış olan Alişar'dır¹²¹. Eskişehir il sınırları içerisinde kalan Küllüoba¹²², İlk Tunç Çağı evresiyle göze batmaktadır. Karadeniz Bölgesi'nde ise Samsun civarındaki Dündartepe¹²³ ve Bafra'daki İkiztepe¹²⁴ bu çağın en iyi örnekleri arasında sayılmaktadır.

Doğu Anadolu'nun dağlık kütlesi, bölgenin güney ile olan ilişkisini kesebilecek kadar görkemli dağ sıralarına sahiptir. Buna karşılık Fırat Vadisi ya da bu vadiyi doğal geçit olarak kullanan kültürlerin kuzeye Yukarı Fırat Bölümü'ne kadar çıkabildiği görülmektedir. Bundan dolayı, Son Kalkolitik Çağ'da, Doğu Anadolu'nun özellikle güney kesimlerinde, Fırat Vadisi boyunca yer alan ovalarda, Güneydoğu Anadolu Bölgesi kültürlerine paralel bir gelişim izlenmiştir. Malatya, Elazığ Ovalarında, koyu yüzlü ve Saman yüzlü mal örneklerinin yanı sıra Mezopotamya kökenli, açık renkli, çark yapımı ince maldan (Uruk Malı) kapların görüldüğü Son Kalkolitik Çağ'ın sonunda Uruk'lu kolonistlerin Arslantepe¹²⁵ gibi bazı önemli yerleşmelerini yurt yeri olarak seçip çevredeki ham madde kaynaklarını kullandıkları anlaşılmaktadır. Bu durum İlk Tunç Çağı'nın başında da devam etmiştir.

Malatya ilinin en eski yerleşmesi olan Arslantepe'nin VI-A tabakası olarak nitelenen tabakasındaki büyük kent, mühür ve mühür damgaları ve diğer bulguları ile bir ticaret merkezini işaretlemektedir. Burası çekirdek bir ailenin ya da küçük bir budunun oturduğu bir kenttir. Yerleşme tekrar köy özelliğini almıştır. VI –B tabakası ile Arslantepe'de Doğu Anadolu-Transkafkasya kökenli mallardan kap yapımı görülmektedir¹²⁶, Karaz ya da Kırmızı-Siyah açkılı kaplara sahip olan kültürün çıkışında çeşitli varsayımlar ileri sürülmektedir. Bunlar arasındaki bir varsayım kültürün Doğu ve Güneydoğu Anadolu'daki Koyu Yüzlü Açkılı malı kullanan kültürlerden geliştiğidir. Diğer bir varsayım ise Kura-Aras havzasından gelen bir göçün Anadolu'ya beraberinde kendi kültür özelliklerini taşıdığıdır. Bu

---

¹²⁰ Mellink, 1976: 267-268.

¹²¹ Arık, 1933: 43-44.

¹²² Efe, 1998a: 152-155.

¹²³ Kökten, 1944a: 365.

¹²⁴ Kökten, 1963:173-174.

¹²⁵ Harmankaya-Erdoğu, 2002: Arslantepe.

¹²⁶ Harmankaya-Erdoğu 2002: Tepecik/Makaraz Tepe.

göçün delili yukarda anlatıldığı gibi Arslantepe’de ortaya çıkmıştır. Bu yerleşmenin VI-A tabakasındaki kendi yok eden göçerlerin beraberinde Siyah-Kırmızı açkılı (Karaz) mal türünden kapları getirdikleri saptanmıştır. Elazığ Tepecik-Makaraz Tepe¹²⁷ ise bu ilişkileri daha somut hale getirebilecek özellikler taşımaktadır.

Kalkolitik Çağ’ın sonunda hem Karaz malı, Uruk malı, hem de İç Anadolu Bölgesi mallarının beraber kullanılması Karaz kültürünün bu bölgeden doğduğu ihtimalini de ortaya koymaktadır. İçi dışı siyah, kahverengi veya kırmızı yüzey renginde, olağanüstü açkılanmış olan bu çanak çömleklerin görüldüğü bu kültür, Kura-Aras, Erken Transkafkasya, Karaz, Siyah-Kırmızı Açkılı çanak çömlek, Khirbet Kerak Kültürü gibi adlarla anılmaktadır¹²⁸. Bu çanak çömlek mal türünün hiç değişmeden tüm Doğu Anadolu Bölgesi’nde M.Ö. 2. bin yılının başına kadar devam ettiği görülmektedir. Çanak çömlek gibi arkeologların görsel tarihlendirmesinde büyük rol oynayan bir faktörde, kapların mal yapım tekniğinde gelişimin ve değişimin fazla olmaması, bu tür çanak çömlek bulunan köy ve kentlerin İlk Tunç Çağı’nın hangi evresine ait olduklarının kesin bilinmemesine yol açmıştır.

Erzurum yakınlarındaki Sos Höyük kazıları belki bu kültürün evrelere göre delillerini ortaya çıkaracaktır. İlk Tunç Çağı’nda bu maldan üretilen büyük çömleklerin üstüne hem kabartma hem de yiv tekniği ile bezemeler yapılmıştır. Bu bezemeler daha çok tinsel figürleri içermektedir. Son 20 yılda Keban ve Karakaya barajlarının suları altında kalacak alanlarda 1967 ve 1977 yıllarında gerçekleştirilen yüzey araştırmaları çok sayıda İlk Tunç Çağı yerleşim yerinin saptanmasına yol açmıştır. Bu yerlerin bazılarında yapılan kurtarma kazıları, yörenin İlk Tunç Çağı’ndaki kültürlerin de anlaşılmasını sağlamıştır. İlk Tunç Çağı’nda Malatya-Elazığ ovalarında, Elazığ Pulur-Sakyol¹²⁹, Tepecik Norşuntepe¹³⁰, Korucutepe¹³¹, Tülintepe¹³², Taşkun Mevkii¹³³, Malatya Arslantepe, Pirot Höyük¹³⁴ gibi yerleşme köy ve kentlerin kurulduğu saptanmaktadır. İçlerinde belki de çok geniş bir alanda açıldığından dolayı Pulur-Sakyol dikkat çekicidir. Burada ortadaki avlunun çevresine dizilmiş yamuk biçimli mekânlar “Anadolu tipi” yapı düzeninin Doğu Anadolu’ya

¹²⁷ Kökten, 1947d: 462, lev.7; Harmankaya-Erdoğu 2002: Tepecik/Makaraz Tepe.

¹²⁸ Harmankaya-Erdoğu 2002: Tepecik/Makaraz Tepe.

¹²⁹ Koşay, 1961: 20-21.

¹³⁰ Kökten, 1947b:461,şek.77; Harmankaya-Erdoğu 2002: Norşuntepe.

¹³¹ Alkim, 1970: 32; Harmankaya-Erdoğu, 2002: Korucutepe.

¹³² Kökten, 1947d: 461; Esin, 1997b:1831; Esin, 2000a:87-88; Harmankaya-Erdoğu, 2002: Tülintepe.

¹³³ Harmankaya-Erdoğu, 2002: Taşkun Mevkii.

¹³⁴ Harmankaya-Erdoğu, 2002: Pirot Höyük.

kadar uzandığını belirlemektedir. Karaz malının baratma bezemeli kaplarının çok güzel örnekleri burada ele geçmiştir.

Doğu Anadolu'nun kuzey kesiminde Erzincan ve Erzurum ovalarında da, Ardahan yöresinde, Muş Ovası'nda Karaz kültürünün hâkim olduğu görülmektedir. Erzurum Ovası'nda önceden kazılmış olan Karaz¹³⁵, Pulur¹³⁶ ve Güzelova¹³⁷ yerleşmelerindeki tabakalanmayı Sos Höyük¹³⁸ kazısı iyice belirleyecektir. Sos Höyük kazısında İlk Tunç Çağı olarak tanımlanan tabakada M.Ö. 3000-2800 yılları arasında Karaz kültüründeki çanak çömleklere benzeye maldan kaplar da ele geçmiştir. Doğu Anadolu Bölgesi'nin doğu kesiminde Van Gölü çevresinde de Karaz Kültürü öğeleri görülmektedir. Burada gerçekleştirilen ve daha çok Urartu Dönemi ağırlıklı kazılarda, İlk Tunç Çağı evrelere ayrılmadan sunulmaktadır. Bölgenin gerek kuzeyinde gerek doğusunda Mezopotamya kültürlerinin etkisi görülmemektedir.

Araştırma sahasında yapılan çalışmalarda Kars ve çevresinde Tunç çağına ait birçok yerleşme görülmektedir. Bunlar: Kars merkezde; Danamayalı yerleşmesi, Köroğlu Kalesi, Sarıkamış İlçesinde; Toprakkale, Yoğunhasan (Karapınar) Kalesi, Selim İlçesinde; Yumrutepe Kalesi, Baykara Kalıntısı, Arpaçay İlçesinde; Polat Kalesi, Yarbaşı yerleşmesi, Zöhrap yerleşmesi, Susuz İlçesinde; Kayalık (Mindivan) Kalesi, Ardahan İlinde; Tepeler(Konk) Höyüğü, Şeytan Kalesi, Beşiktepe, Adalar, Peyhler mevkii, Ziyaret Kalesi, Sengertepe Kalesi, Karasal Höyük, Sınırortası Kalesi, Iğdır İlinde; Kültepe Höyüğü, Melekli yerleşmesi, Deliklitaş Kalesi, Karakoyunlu Kalesi gibi yerleşmeler görülmektedir. Bunları ayrıntılarıyla inceleyeceğiz.

2.2.5.1. Karaz Kültürü

Karaz kültürü, Son Kalkolitik ve İlk Tunç Çağı boyunca varlığını kesintisiz bir şekilde devam ettiren ve önceleri “Khirbet Kerak / Bet Yerah” olarak tanımlanan bu kültürün terminolojisi hakkında –yakın geçmişte- birçok teklifin yapıldığını biliyoruz. Djapararidze ve Chubinishvili “Kura-Aras Kültürü”¹³⁹ terimini kullanırlarken, Piotrovskii ve Krupnov ise, “Trans-Kafkasya'nın neolitik Kültürü”¹⁴⁰

¹³⁵ Beygu, 1936:9; Ceylan, 1999: 18vdd; Ceylan, 2000-2002; Harmankaya-Erdoğu 2002: Karaz.

¹³⁶ Kökten, 1944a: 481-486, 498-505; Kökten, 1944b:levXCIII/17; Kökten, 1947:462, lev. LXXVII; Harmankaya-Erdoğu, 2002: Pulur (Erzurum).

¹³⁷ Koşay-Vary, 1964:7; Harmankaya –Erdoğu, 2002: Güzelova.

¹³⁸ Koşay-Vary, 1967: lev.1; Harmankaya-Erdoğu, 2002: Sos Höyük.

¹³⁹ Djapararidze, 1964: 4-9.

¹⁴⁰ Piotrovskii, 1962: 7; Knupnov 1964, 31-41.

olarak adlandırmayı önerirler. Her iki görüşünde yıkılmadan önceki Sovyet topraklarındaki buluntu toplulukları ile yakın ilgisi olabilir. Ancak, bu isimler, bu kültürün yayılım alanı içerisindeki bütün merkezlerin durumunu ve relatif kronolojisini ifade etmekten uzaktırlar.

Karaz kültürü için kullanılan bir başka terim “Trans-Kafkasya Bakır Çağı”¹⁴¹ veya “Doğu Anadolu’nun Bakır Çağı Keramiği”¹⁴² şeklindedir. Urmiye Gölünün doğusunda yer alan Yanık Tepenin mimari buluntular vermesini de dikkate alan Dyson, “Yanık Kültürü”¹⁴³ gibi değişik bir teklifle karşımıza çıkar. Pek taraflar bulmayan bu teklifin yanında, “Doğu Anadolu’nun Erken Bronz Çağı”¹⁴⁴ ve “Eski Trans- Kafkasya Kültürü”¹⁴⁵ tanımları, bilim adamlarınca daha yaygın bir şekilde kullanılmıştır. Ancak yukarıda kullanılan terminolojilerin incelediğimiz kültürü tüm nitelikleriyle ve doğru bir şekilde ifade ettiğini söylemek mümkün değildir. İleri etraflıca tetkik edebileceğimiz gibi, Erzurum ve çevresi bu kültürün ana vatanı olabilecek özellikler taşımaktadır.

Bölgede en erken kazıların yapıldığı Karaz Höyük¹⁴⁶, daha sonraki kazı ve araştırmalar için merkez durumundadır. Bu bakımdan, gerek Erzurum çevresinde ve gerekse Doğu Anadolu Bölgesi’nin diğer kesimlerinde, Karaz’la çağdaş veya onun geç evreleriyle paralel yerleşim merkezlerinde buluntu toplulukları için, “Karaz Keramiği-Karaz Türü Keramik” ya da “Karaz Kültürü” tabirleri kullanılagelmiştir¹⁴⁷. Bizde mevcut verilere dayanarak çalışmamızın takip eden bölümünde, Son Kalkolitik ve İlk Tunç Çağı boyunca filizlenip gelişen bu kültüre, Karaz Kültürü, onunla ilgili keramiğe ise Karaz Keramiği ismini vermeyi uygun bulunmuştur.

Karaz kültüründe, İlk Tunç Çağı III boyunca Suriye ve Filistin’deki bazı höyüklerde; tabii bir oluşum geçirmemesine ve mevcut kültür geleneğine dayanmamasına rağmen gelişmiş bir şekilde karşılaşılan Karaz Kültürüne ait en eski buluntu toplulukların Doğu Anadolu ve Trans-Kafkasya’da tespit edilmesi, orijin bölgesinin araştırılmasını zorunlu kılmıştır¹⁴⁸. Karaz’daki ilk çalışmaları takip eden yıllarda, Bayburt, Erzincan ve Kars civarında yer alan birçok prehistorik höyükte,

¹⁴¹ Amiran, 1952; Lloyd 1956: 49-66.

¹⁴² Lang, 1970: 70. ; Burney-Lang, 1967: 41 vd.

¹⁴³ Dyson, 1968: 14-16.

¹⁴⁴ Burney, 1958: 165 vdd.

¹⁴⁵ Burney- Lang, 1971: 43 vdd. ; Burney 1977: 118 vd. ; Lang 1970: 71.

¹⁴⁶ Karaz’daki çalışmalar 22-29 Temmuz 1942 Sondajı ile başlamıştır. Kazı 17 Temmuz – 8 Ekim 1944 tarihleri arasında tamamlanmıştır. Bk. Koşay- Turfan, 1959: 349- 413.

¹⁴⁷ Ayrıntılı bibliyografya için bk. Arsebük 1974: 11 vdd.; Burney –Lang, 1971: 43 vdd.

¹⁴⁸ Amiran, 1952: 89.

form ve teknik açıdan ancak Karaz Keramiği ile mukayese edilebilen keramik parçaları toplanmıştı¹⁴⁹. Aynı dönemde, Filistin ve Suriye'nin Tarih Öncesi çağlarıyla ilgili bir eser yayınlanan Bittel, Hama'nın statigrafisi hakkında bilgi verirken, "... Bu tabakanın daha sonraki yığıntılarında ise, Filistin'de görüle gelip de, Khirbet Kerak tipi diye adlandırdığımız cinsten bol çanak çömleğe rastlanır. Onlar burada da hiç yoktan apansızın çıkagelmişlerdir ve yerli bir gelişimin malı olmadıkları besbellidir..."¹⁵⁰ şeklindeki ifadesiyle çalışma alanındaki farklı bir keramik türüne dikkat çeker. Bittel, Beyt-Şan, Eriha, Gezer, Ras Şamata, Biblos ve Tel Cudeyde'de dahi gördüğünü belirttiği bu yeni unsur için, "... Bu tip keramik, el yapımı oluşu, koyu kırmızı veya siyah cilalı bir astarla kaplı bulunuşu, gerek şekil, gerek tezyinatça, arada çok yakın bir bağlantının varlığını akla getirmemeyi müşkül kılacak derecede, Orta ve Doğu Anadolu Bakır Çağı keramik tipine benzeyişi ile vasıflanır..."¹⁵¹ diyerek, Karaz Keramiği'nin kökeni hakkındaki görüşlerden birini ortaya koyar.

Ön Asya'nın M.Ö. III. ve II. Bin kronolojisiyle ilgili araştırmasında Schaffer, Suriye-Filistin'de İlk Tunç Çağı III boyunca görülen bu keramiğin, bir halk hareketi sonunda bölgeye yayıldığını belirtmektedir¹⁵². Ona göre bu yeni tip, Doğu ve Orta Anadolu keramiği ile benzerlik gösterir¹⁵³.

Geçen zamanla Karaz Kültürünün yayılım alanındaki merkezlerde yapılan kazılara bağlı olarak farklı görüşlerle karşılaşırız. Örneğin, Hood, orijin bölgesi olarak Kafkasların güneyini, Kura-Aras havzasını kabul eder¹⁵⁴. Childe, anavatanın Gürcistan'da aranmasına işaret ederken¹⁵⁵ Hanfmann, bu kültürün Filistin'e gelmesini Asyanik göçlere-istilalara bağlamaktadır¹⁵⁶. Daha çok keramiğin şekli ve yapısıyla ilgilenen Orthmann¹⁵⁷ ve Braidwood'lar, bu homojen kültürün çıkışını, Kuzey Suriye, Amuk (H)'a kadar yayılışını az ya da çok sayıdaki savaşlar sonunda meydana gelen güçlerle izah eder. Ancak, Orthmann Kuzey Suriye ve Amuk (H) buluntularının, Doğu Anadolu Prehistorik keramiğiyle ilgili olduğunu belirtirken¹⁵⁸,

---

¹⁴⁹ Kökten, 1945: 482 vd.; Kökten, 1947: 465, 466, 467.

¹⁵⁰ Bittel, 1945: 104; Topaloğlu 2006: 1; Bingöl, 2003: 1 vdd.

¹⁵¹ Bittel, 1945: 94.

¹⁵² Schaffer, 1948: 34.

¹⁵³ Schaffer, 1948: 544-545.

¹⁵⁴ Hood, 1951: 117 vd.,140.

¹⁵⁵ Childe, 1952, 219.

¹⁵⁶ Hanfmann, 1951, 360.

¹⁵⁷ Orthmann, 1963, 83 vd.; Braidwood 1960, 518.

¹⁵⁸ Orthmann, 1963, 84.

Braidwodd'lar, keramiğin kökenini Güney Kafkaslar, Kura-Aras ovalarında ararlar¹⁵⁹. Araştırmacılar, Karaz Kültürü'nün terminolojisi ve kökeni hakkında hüküm vermekten sürekli olarak kaçınıp, Karaz Keramiğini, "Red-Black Burnished Ware" şeklindeki tanımlamaya itina gösterirler¹⁶⁰. Ancak eserlerinde bir kez, Hood ve Wolley'i referans göstererek söz konusu kültürün kökeniyle ilgili görüşlerini belirtirler. Mellaart, İlk Çağ boyunca görülen bu kültürün, en azından büyük bir Doğu Anadolu Ailesinin üyelerinden biri olduğunu¹⁶¹, Malatya-Arslantepe, Erzurum ovasında Karaz ve Pulur da dâhil olmak üzere 500 millik coğrafi alana yayıldığını, ancak kökeninin tartışma konusu olduğunu ifade eder. Mellink de bu kültür ve keramiğin Doğu Anadolu kökenli olduğunu¹⁶², zamanla Elazığ ovasını istila ederek Fırat nehrini takipte Amuk'a gelen topluluklarca güneye doğru taşındığını öne sürer¹⁶³.

Türk Bilim adamlarının tespitleri, Karaz Kültürü'nün kökeni konusunda Erzurum çevresini hedef göstermekte¹⁶⁴ ve şu ana kadar sunduğumuz mevcut önerilere de belli bir yön vermektedir. Bu kültürün "Anavatanı" olarak, Amuk Ovası, Suriye-Filistin ve Kuzeybatı İran'ı kabul etmenin imkânsız olduğu belirtilmektedir¹⁶⁵. Kültürle ilgili ilk yerleşmelerin Doğu Anadolu ve Kura-Aras Nehirleri arasındaki topraklarda, yani Güney Kafkasya'da meydana geldiği konusunda bilim adamları arasında önemli bir ihtilaf bulunmamaktadır. Rus tarihçilerinin, köken konusunda ısrarla üzerinde durdukları Kura-Aras havzasındaki en eski yerleşmelerin Neolitik Çağ'a tarihlenen buluntular vermemesi bu bölgenin Anavatan olamayacağını ortaya koymuştur. Geride tek alternatif olarak Doğu Anadolu Bölgesi kalmaktadır. Biz, bu bölge içerisinde yer alan Elazığ-Malatya civarının, Batı ve Güney Anadolu'dan gelen etkilere açık olduğundan orijinal bir kültüre sahip olamayacağı görüşündeyiz.

Karaz Kültürü'nün en eski buluntu topluluklarına sahip, coğrafi yapısı icabi çağdaşı kültüre kapalı merkezi bir bölge halinde olan Erzurum ve çevresindeki ovalar, söz konusu kültürün anavatanını teşkil etmiş olmalıdır. Karaz Kültürü'nün etnik kökeni hakkındaki araştırmalar, artık kesinlik kazanmış durumdadır. Mevcut

---

¹⁵⁹ Braidwood, 1960: 518.

¹⁶⁰ Braidwood, 1960: 518.

¹⁶¹ Mellart, 1958: 9 vd.; Ceylan, 2000: 29 vd.; Ceylan, 2001: 71 vdd.

¹⁶² Mellink, 1961: 197.

¹⁶³ Mellink, 1971: 171.; krş., Hood 1951, 117.; Bittel, 1945: 94 vd.

¹⁶⁴ Koşay, 1948: 167.

¹⁶⁵ Burney-Lang, 1971: 53 vd.; Erzen, 1979: 14-15.

arkeolojik ve tarihi verilerin hemen hiçbiri, bu kültürün Hurrilerle olan ilişkisini ihtimal dışı bırakmamaktadır¹⁶⁶.

Hurrilerin yaşadığı topraklar ile Karaz Kültürünün yayıldığı coğrafyanın aynı olmasında yola çıkarak kültürün Hurriler tarafından ortaya çıkarıldığı tespitinde bulunulur¹⁶⁷. Bilindiği gibi Hurriler, M.Ö. 3. binlerde Doğu Anadolu'nun büyük bir bölümüne hâkim ve tek unsur olarak tarım ve hayvancılıkla hayatlarını sürdürüyorlardır¹⁶⁸. Hurriler, İlk Tunç Çağı II sonlarına doğru, muhtemelen hayat tarzlarının gereği (konar-göçerlik) ve Doğu Anadolu'daki otlakların mevcut hayvan potansiyelini besleyememesi sonucu Fırat kıyısını takip ederek Amik Ovası üzerinden Kuzey Suriye ve Filistin'e kadar yayılmışlardır¹⁶⁹. Büyük gruplar halinde gerçekleşen bu göçlerin belirli aralıklarla tekrarlandığı ve son göçlerin (M.Ö. 2000 sonrası), Anadolu-Mezopotamya arasındaki Asur ticaret faaliyetini kesintiye uğrattığı kesin olmasa bile kuvvetli bir ihtimaldir¹⁷⁰. Bu gibi verilerle Karaz Kültürünü oluşturanların Hurriler olduğu sonucuna varılmaktadır.

---

¹⁶⁶ Erzen, 1978: 15-16.

¹⁶⁷ Balkaya, 2009: 38.

¹⁶⁸ Ceylan, 2007: 52.

¹⁶⁹ Hanfmann, 1951: 360.; Hood, 1951: 117 vdd.; Amiran, 1952: 96 vdd.; Mellaart, 1958: 9 vd.; Amiran, 1965: 166.; Burney-Lang, 1971: 45; Mellaart, 1971: 401.

¹⁷⁰ Baydur, 1970: 37 vdd.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

TUNÇ ÇAĞI'NDA HURRİLER

3. Hurri Devleti

Hurri Devleti, M.Ö.6000- M.Ö. 1000 yılları arasında Kafkasya'dan Suriye ve Yukarı Mezopotamya'ya, Toroslar'dan Urmiye Gölüne kadar uzanan bölgede yaşamış önemli bir medeniyettir. Başta Anadolu olmak üzere Ön Asya dünyasında önemli bir yere sahiptir.

Hurri halkı Önasya'da bir süreliğine M.Ö.15.ve 14. Yüzyılda kayde değer öneme sahip iki tarihi krallığın doğmasını sağladı. Bunlar; asıl Hurri Krallığı ve Mittani Krallığı idi. Birincisi Diyarbakır'da ikincisi; Osroene (Urfa diyarı antik Edessa) şehirlerinde kurulmuştur¹⁷¹.

Yerleştiği coğrafi bölgeden dolayı, Hurrilerin menşeinin Transkafkasya veya Kuzeybatı İran olduğu iddia ediliyordu ve bu kültürün kuzeyden Doğu Anadolu Bölgesine ve buradanda güneye, Kuzey Suriye'ye kadar indiği sonucu çıkarılmıştır. Hurriler kendi kültürlerini korumakla birlikte Mezopotamya'nın Sümer ve Sami kültürlerini benimseniler, özümseyip karşılaştıkları kültürlerle de aktarmışlardır¹⁷².

Bu önemli Hurri Devleti kuruluncaya kadar iki aşamada incelenirse M.Ö. 2.binin başlarında ve M.Ö. 2.binde Huriler olmak üzere ayrıntılı olarak bakalım.

3.1. M.Ö. 2. Binlerin Başlarına Kadar Hurriler

Hurriler, M.Ö.3.bin yılın ortalarından itibaren Mezopotamya'da, Yukarı Dicle bölgesinde ortaya çıkmaya başlayan ve zamanla Ön Asya'ya yayılan bir kavimdi. Filojik bakımdan Asya kökenli olduğu kabul edilen bu kavim, bugün eski çağ tarihi alanında "Hurri" adıyla isimlendirilmektedir¹⁷³.

---

¹⁷¹ Hakan, 2009: 153.

¹⁷² Tamer, 2010: 1.

¹⁷³ Balkaya, 2009: 36.

Hurrilere öncelikle M.Ö. 3. binin son dörtlüğünde Güneydoğu Anadolu'da rastlanmaktadır¹⁷⁴. Huri dilindeki en eski yazılı belge Mardin'in güneyinde bulunan Urkiş Şehri'nde bir tapınağın kurulması ile ilgilidir ve şimdi Louvre Müzesi'nde saklanmaktadır¹⁷⁵. Hurrilere Orta Anadolu'da Neşa'da Karum II yerleşmesinde bulunan tabletlerde de rastlanmaktadır. Bunların Asurlular gibi, Anadolu'da iş adamı olarak buldukları anlaşılmaktadır¹⁷⁶.

Doğu Anadolu Bölgesi'nde yapılan arkeolojik kazılar ve yüzey araştırmaları neticesinde ele geçirilen buluntulardan M.Ö.6000-5000 yılları arasına tarihlenen Neolitik Devir kültürünün Hurrilere ait olduğu anlaşılmıştır. Hatta M.Ö. 3. binyıla tarihlenen Eski Tunç Çağı Kültürü ile Kalkolitik ve Neolitik Devir kültürleri arasında hiçbir kopukluğun olmadığı tespit edilmiştir¹⁷⁷.

Elazığ bölgesindeki Keban Baraj sularının toplanacağı alanda son yıllarda yapılan kurtarma kazıları neticesinde, Doğu Anadolu Bölgesinde Kalkolitik, Tunç ve Demir Devri kültürleri hakkında oldukça önemli bilgiler elde edilmiştir. Ayrıca Erzurum yakınlarındaki Karaz, Pulur ve Güzelova kazıları ile Van Ovası'ndaki Tilkitepe ve Van Gölü'nün kuzeyindeki Erciş mezarlıkları kazısı, Kalkolitik, Tunç ve Demir Devri hakkındaki bilgilerimizi artırdığı gibi Doğu Anadolu Bölgesi'nin, Transkafkasya'nın, İran ile Anadolu arasındaki oynamış olduğu tarihi rolü açıkça görülmektedir¹⁷⁸.

Doğu Anadolu Bölgesi'nde yapılan kazı ve yüzey araştırmaları neticesinde, Kuzeyde Kafkasya'dan batıda Malatya-Elazığ Bölgesi'ne, güneyde Kuzey Suriye ve doğuda da Urmiye Gölü'ne kadar uzanan çok geniş bir coğrafi alanda M.Ö. 4. binden itibaren çok kuvvetli bir kültür birliğinin olduğu ortaya çıkmıştır. Bu kadar geniş bir coğrafi alanı kaplayan kültüre, bölgelerin özelliklerine göre çeşitli isimler verilmek istenmiştir. Teklif edilen bu isimler şunlardır:

Erken Tunç Çağı Kültürü, Erken Hurri Kültürü, Kura-Aras Kültürü, Yanık Kültürü, Karaz Kültürü, Erken Transkafkasya kültürü, Doğu Anadolu Erken Bronz Çağı Kültürü. Ancak bu kültürü yaratan halkın Hurriler olması yüzünden "Erken Hurri Kültürü" adının verilmesi, gerek yerli ve gerekse yabancı bilim adamlarınca daha uygun görülmüştür. Daha sonra Hurri kültürü, M.Ö. 1. binyıllarında, Doğu

---

¹⁷⁴ Akurgal, 1999: 173.

¹⁷⁵ Akurgal, 1999: 173.

¹⁷⁶ Akurgal, 1999: 173.

¹⁷⁷ Memiş, 2002: 32.

¹⁷⁸ Erzen, 1992: 15.

Anadolu yüksek yaylasının Transkafkasya'yı, Kuzeybatı İran'ı ve Güneyde de Urfa-Halfeti çevresini içine alan ve üç yüzyıl boyunca hâkimiyetini devam ettiren kuvvetli Urartu Krallığı'nın kurulmasını sağlamıştır¹⁷⁹.

Doğu Anadolu Bölgesi'ne, M.Ö.4. bin yıllarından itibaren yoğun bir yerleşime sahne olan bölge, özellikle M.Ö.3. bin başlarında Transkafkasya'dan yine Hurri kökenli kavimlerin büyük kabileler halinde göç ettikleri anlaşılmaktadır. Dağlarda bölünmüş bir kültürün bu kadar birbirlerine benzer karakterlere veya yapıya sahip topluluğun homojen olması, M.Ö.3. binde bu bölge sakinlerinin Hurriler olduğunun bir kanıtı niteliğinde gösterilebilir. Doğu Anadolu Erken Tunç Kültürü'nün yayılma sahası bu görüşü desteklediği gibi, Habur Vadisi'nde bulunmuş çivi yazılı tabletler de, Hurrilerin Akadlar zamanında buralarda yaşadıklarının göstergesidir. Ayrıca, bölgeye yeni gelen kavimlerin, oldukça hızlı bir şekilde yerleşmeleri ve çok geniş bir alana yayılmaları, Hurri Kültürü'nün bir başka önemli özelliğidir. Tamamen yerli Anadolu karakteri taşıyan ve çok uzun bir devir varlıklarını sürdüren bu kültür daha sonra yavaş yavaş bir felaketle sürüklenmiştir. Özellikle M.Ö.3. binin sonlarında Transkafkasya geçitlerinden Anadolu topraklarına büyük göçler halinde Hititlerin akın edişi, bu devirdeki kültürel ve siyasal alanda değişikliğin en önemli olaylarından birini meydana getirmiştir¹⁸⁰.

M.Ö. 1550'den önceki Hurri tarihi ise karanlıktır. Suriye ve Kuzey Mezopotanya'ya ne zaman ve hangi yönlerden göç ettikleri de kesin değildir. Ne var ki, şahıs isimlerine dayanarak Hurriler'in varlığı Akadlı Sargon öncesi devirde Dicle Nehri'nin doğusundaki bölgelere hakimdir¹⁸¹.

Taisatilli adlı bir Hurri kralı, Azuinum kentinde Eski Akad Kralı Naramsin tarafından tutsak edilmiştir. Biraz daha sonraki devirde ise, birçok bölgenin yanı sıra son yıllarda Kuzey Suriye'deki Tell Mozan ile eşitlenmek istenen ve Hitit metinlerinde Tanrı Kumarbi'nin kutsal kenti olarak bilinen Urkiş (Urkis)'te güçlü bir devlet kurmuşlardır. Ataşen (Ataisen)ve Tişatal (Tisatal) aynı zamanda Habur Bölgesi'ndeki Navar kralıdır. Ataşen'e ait bir tunç tablette Tanrı Nergall için bir tapınak yapılması söz konusudur¹⁸².

Kiklipatal isimli başka bir Hurrili de Tukriş (Tukris) kralı olarak sadece Boğazköy'de bulunan efsanevi metinlerden bilinmektedir. Daha sonraları Tişatal

---

¹⁷⁹ Erzen, 1992: 15-16.

¹⁸⁰ Erzen, 1992: 18.

¹⁸¹ Ünal - Girginer, 2007: 97.

¹⁸² Ünal - Girginer, 2007: 97.

isimli başka bir Hurrili ise, kendisine Ur-kiş endan'ı (kral, bey) diye söz etmektedir. Bu krala ait elimizde bir adet Hurrice tapınak inşaat kitabesi vardır. Olasılıkla aynı Tişatal'ın mühründe Karahar kralı olarak geçer. Daha sonraları Yukarı Mezopotanya'da küçük şehir beyliklerinin sayısı arttıkça buralarda Hurriler de etkili olmaya başlamıştır. Burundum Beyi Atalşenni (Atalsenni), Elahut Beyi Şukrumteşup (Sukrumtesub), Haburatum Beyi Nasipşiviri (Nasipswiri), Urşu (Ursu) Beyi Senam, Haşşum (Hassum) Beyi Anişurbi (Anisurbi), Arzuhinum Beyi Şaduşarrii (Sadusarri)ve Mardaman Beyi Tişulme (Tisulme) Hurrice oldukları kesin olan isimlerden bazılarıdır¹⁸³.

Şimdiye kadar Hurri dilinin bilinen en eski belgesi, bir rahibenin Urkiş'te tapınak yaptırılmasıyla ilgili bir taş yazıttır. Tell Mozan yakınlarındaki Amada'da satın alınan iki adet bronz aslan heykelciklerin asıl buluntu yerinin de Tell Mozan olduğu öne sürülmektedir. Bu heykelciklerin üzerindeki Hurrice yazıtta kral Tişatal'ın adı geçmektedir ve esasen Tell Mozan'ın Urkiş ile eşitlenmek istenmesinin asıl dayanağı budur. Ancak 1995'ten sonraki kazılarda bu identifikasyonu daha da destekleyen önemli mühür buluntuları vardır¹⁸⁴. Bunun yanında az sayıda eski Akadca ile yazılmış çivi yazılı tabletler de bulunmaktadır. Eski Akadca'nın bu bölgede kullanılmış olmasından Urkiş ve çevresinin ya Akad hâkimiyeti altında olduğu, ya da devrin modasına uyularak burada Akadca kullanıldığı sanılmaktadır. Ancak ekonomik metinlerde geçen çok sayıda şahıs isminin Hurrice olması, her halükarda burada güçlü bir Hurri varlığının bulunduğu inkâr götürmez bir kanıttır.

Böylelikle, kuzey Suriye'deki küçük Hurri Beylikleri, ancak Akad kralı Naramsin'in seferleri sonucu Akad etkisi altına girmiştir. Akadca'nın yazı dili olarak kullanılmasının sebeplerinden bir tanesi de herhalde bu Akad siyasi hâkimiyetidir. Akad istilası ve bunu izleyen hâkimiyeti, sonraki Hurri geleneğinde derin izler bırakmıştır¹⁸⁵. Ok atmakta ünlenen Gurparanzah Efsanesi bu hatıralardan birisidir. Ayrıca Hititçe'ye tercüme edilmiş olan ve Akad kralları Sargon ve Naramsin'in kuzey Suriye ve Anadolu'yla ilgili seferlerini anlatan efsanevi metinlerin aktarılmasında da Hurriler olasılıkla önemli rol oynamışlardır. Yoksa ömürlerinde bir tek Akad kralı dahi görmemiş olan Hititler bu tarihi romanlara niçin bu kadar ilgi

---

¹⁸³ Ünal - Girginer, 2007: 97.

¹⁸⁴ Ünal - Girginer, 2007: 97.

¹⁸⁵ Tamer, 2010: 17.

duymuş olabilirlerdi. Akad İmparatorluğu'nun yıkılmasından sonra kendi devletlerini kurmak üzere olan Hurriler 3. Ur Hanedanı engeliyle karşılaşmış olmalıydılar. Keza Yeni Sümer Kralı Şulgi (Sulgi)'nin Kuzey Suriye'de Hurriler'e karşı cesurca savaştığı bilinmektedir. Tutsak edilen Hurriler'in isimleriyle yeni Sümer belgelerinde artık sık sık karşılaşılmakta, Hurrice isimler diğer bölgelerde de sıkça yayılmaya başlamaktadır. Hurriler'in hüküm sürdüğü Kuzey Suriye'de, sonraları önemli bir Hurri merkezi olarak karşımıza çıkacak olan Nineva de bulunmaktadır¹⁸⁶.

19. ve 18. yüzyıllara geldiğimizde ise Hurriler artık Mari, Chagar Bazar ve Tell Şemşara gibi önemli merkezlere yayılmışlardı. Hurri kökenli Turukkalılar'ın çapulcu olarak yiyecek maddeleri yağmaladıkları, Mari mektuplarından yeterince bilinmektedir¹⁸⁷.

Hurriler'in anavatanları Doğu Anadolu'dan sadece güneye değil aynı zamanda batıya, Anadolu'nun içlerine doğru da göç etmiş olduklarını Kültepe metinlerinde tespit edilen çok sayıda Hurri dil ve isim malzemesi göstermektedir. Bu tarihten itibaren Hurriler'in yayılma sahasına artık Doğu Akdeniz sahilleri de dâhildir. Ne var ki, Şamşi-Adad'dan itibaren Eski Babil hâkimiyetine giren bu bölgede Hurri tarihiyle ilgili belgeler, bazı Mari metinleri dışında çok azdır. Kuzey Suriye'deki Hurri varlığı olasılıkla Eski Babil hanedanının zayıflaması ve Hitit kralı I. Murşili'nin (Mursili) bu hanedanlığa son vermesiyle tekrar canlanmış olacaktır¹⁸⁸.

Halep kenti, Hurri kültürünün çok önemli merkezlerinden birisidir. Bu önemli kent aynı zamanda, Haşşu (Hassu) ve Urşu yanında Hurri siyasi birliğinin merkezlerinden de birisidir. Çünkü I. (Hattuşili) Hattusili ve I. Murşili Devri'ne tarihlenen Eski Hititçe çok sayıda metin, bu iki kralın Hurriler'e karşı yürüttükleri çok sayıda amansız savaşı anlatır. Yazıktır ki, metinler çok kırık döküktür ve yorumlanması oldukça güçtür. Bundan başka özellikle, Hatay ilindeki Alalah'ta ele geçen metinlerdeki şahıs isimlerinin yarıdan fazlasının Hurri kökenli olması, batıya yayılan Hurriler'in açık kanıtlarıdır. Ancak bazı araştırmacılar, güneyde Babil içlerine kadar yayılan Hurri isim malzemesinin, bu bölgeye köle olarak getirilen Hurrileri ait olduğunu, buralarda gerçek Hurri yerleşiminin olmadığını ileri

---

¹⁸⁶ Ünal - Girginer, 2007: 97.

¹⁸⁷ Ünal - Girginer, 2007: 97.

¹⁸⁸ Ünal - Girginer, 2007: 97.

sürmektedirler. Bunun ne kadar doğru olduğunu kanıtlamak, vesikaların yetersizliği nedeniyle zordur¹⁸⁹.

3.2. M.Ö. 2. Binde Hurriler

Hurriler devlet olmadan önce, M.Ö. 2. binin ilk yarısında kısa yaşamlı küçük beylikler kurmuşlardır. Ancak M.Ö. 2. binin ortalarına doğru Hint-Avrupalı boyların idaresinde kurulan ve halkının büyük çoğunluğunu Hurrilerin oluşturduğu Mitanni Devleti yaklaşık yüzyıl süresince o dönemlerde Yakınoğu'nun Mısır'dan sonra gelen ikinci büyük siyasal gücü olmuştur¹⁹⁰.

Hurriler, M.Ö. 2000 yıllarında meydana gelen gelişmelerden sonra, Doğu Anadolu Bölgesi'ndeki Hurri kültüründe çok önemli bir değişikliğin olmadığı anlaşılmaktadır. Bundan dağlık arazinin elverişsiz topografik özelliklerinin ve sert iklim şartlarının da önemli bir rolü olduğu düşünülebilir. Eski geleneksel Hurri kültürünün tüm canlılığı ile devam ettiğini, yapılan arkeolojik kazılar ve yüzey araştırmaları doğrulamaktadır. Ayrıca Doğu Anadolu Bölgesi'nin arkeolojik haritasına bakılacak olursa, Neolitik ve Kalkolitik Devirler'den ziyade, özellikle Tunç Devri'ndeki yerleşimi gösteren höyüklerin sayısının, hemen hemen bugünkü yerleşime ve dolayısıyla nüfusa eşit bir seviyeye ulaşmış olduğu görülmektedir. Doğu Anadolu yüksek yaylasında Tunç Devri'nden itibaren nüfus gittikçe artmış ve küçük köy toplulukları şaşılacak derecede fazlaşmıştır. Bunu, günümüze kadar varlığını koruyan höyükler, yerleşme merkezleri ve bunlarda yaşamış olan insanların mezarlıkları açıkça ispat etmektedir¹⁹¹.

Özellikle M.Ö. 2. Binde, 18. yüzyıldan itibaren bir takım Hurri memleketlerinden bahsedilmektedir. Bunlardan biri, asıl Hurri devletinin bulunduğu bölgedir ki, burası Van Gölü'nden itibaren Kızılırmak ve Yeşilirmak'ın Karadeniz'e döküldüğü yere kadar uzanan ülkedir. Geniş manada Hurri ülkeleri sahası kuzeyde Kafkaslardan, güneyde Suriye ve Yukarı Mezopotamya'ya, batıda Toroslarda, doğuda Zağros Dağları'nın ötesinde Urmiye Gölü'ne kadar uzanıyordu. Burası öyle bir sahadır ki, sözü edilen devirlerde, arkeolojinin tespitine göre, Sümer ve Babil kültürünün dışında tamamıyla yeni ve bağdaşık şekiller gösteriyor. Ancak bu dağlık sahalarda henüz yeterli derecelerde araştırmalar yapılmamış olduğundan, yazılı

---

¹⁸⁹ Tamer, 2010: 10.

¹⁹⁰ Akurgal, 1999: 173.

¹⁹¹ Erzen, 1992: 19.

belgeler çok azdır. Bununla beraber M.Ö.2. binin ilk yarısında Hurriler'in merkezi bölgesinin Van Gölü sahası olduğu anlaşılmaktadır¹⁹².

İlerleyen zamanlarla, Hurriler M.Ö.2. binin ortalarında, Mitanni Devleti Dönemi'nde Güneydoğu Anadolu, Kuzey Mezopotamya ve Kuzey Suriye'de oturdukları anlaşılmaktadır. M.Ö.2. binin ortalarına doğru Hurriler Batıya ve özellikle Akdeniz doğrultusunda yayılmışlar, Kilikya sınırlarına kadar uzanmışlardır. Hurri yerleşmelerinin Batıda Seyhan Irmağı'nın ve Anti-Torosların ötesinde var olmadığı kanısı da vardır¹⁹³.

Hurri Devleti, eski yakın doğu dünyasında kaybolmuş kavimlerden bitanesidir. Sümer, Akad, Mısır, Ugarit, Hitit metinlerinde ve muhtemelen Tavratta kavim adı olarak geçmelerine rağmen, tüm yönleriyle tam olarak keşfedilememiştir¹⁹⁴.

3.3. Hurri-Hitit İlişkisi

Hurri-Hitit ilişkisi öncelikle, Hititçe çivi yazılı belgelerde Hurri adına ilişkin en eski kayıtlara ve bu yazının ilk ortaya çıktığı döneme, yani M.Ö. 17. yüzyıla aittir. Hitit çivi yazısı Eski Babil üslubunda bir çivi yazısıdır ve bu yazının Kuzey Suriye'de Hurrilerin aracılığıyla Hititler tarafından alınarak kendi dillerine uyarlandığı genellikle kabul edilir. Söz konusu yazı ile yazılmış belgelerden oluşan Boğazköy arşivindeki Hitit Krallığı'nın kuruluş dönemine ve hemen sonrasına ilişkin içerikli metinlerden bazılarında, Hurri adının geçtiği Hurrilerle Hititlerin karşılaşmalarına dair kayıtlar yer alır. Bu belgeler dönemin ana tarihsel metinleri olduğu gibi, tarihsel içerikli diğer metinler, saray kroniği olarak tanımlanan ya da içeriği tam olarak anlaşılamayan görüntülerdir¹⁹⁵.

Hitit yönetim merkezi olan Boğazköy (Hattuş) da çıkan çivi yazılı belgeler, Mitanni Devleti'nin uluslararası siyasetini bize öğreten önemli belgelerden olduğu anlaşılabilir. Hitit hükümdarı Suppiluliuma ile Mitanni kralı Tuşratta'nın oğlu Mattivaza arasında yapılan bir anlaşmanın başında, diğer anlaşmalarda olduğu gibi, tarihi bir önsöz vardır. İşte bu önsözde Suppiluliuma ile Tuşratta arasındaki mücadeleler anlatılır. Bu metnin birçok yerinde Hurrilerden bahsedilir¹⁹⁶.

---

¹⁹² Erzen, 1992: 21.

¹⁹³ Akurgal, 1995: 120.

¹⁹⁴ Balkaya, 2009: 37.

¹⁹⁵ Yiğit, 2005: 58.

¹⁹⁶ Kınal, 1941: 1030.

Hurriler hakkında, Boğazköy'ün diğer vesikaları da bize pek çok bilgi verir. Fakat bu bilgiler baştan sona Hurrice yazılmış olmayıp, dini ve edebi metinler halinde birbiri ile ilgili olan küçük kısımlardan ibarettir. Bundan başka Urhi-Teşup, Puduhepa gibi hanedana mensup kral ve kraliçe adları tam Hurrice'dir. Kumarbi efsanesi de Hurrice'den Hititçeye çevrilmiştir. Hurrilerin belirli kült şehirleri hakkında zengin malzemeyi Boğazköy tabletlerinden buluyoruz. Hurrilerin baş ilahları olan Teşup ve Hepat tanrıları Hitit panteonunda ön saflarda yer almışlardır. Boğazköy'deki Hitit tapınağı olan Yazılıkaya tanrı grubu içinde bu iki büyük tanrının kabartmalarını görmekteyiz. Buradan hareketle Genç Hitit İmparatorluğu devrinde Anadolu'da kesinlikle, önemli bir Hurri etkisi vardır¹⁹⁷.

Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da Hitit Devleti'nin kurulması sırasında Hurri varlığı zannedildiğinden çok daha güçlüdür ve Hurrilerin Güneydoğu Anadolu ve Kizzuvatna'ya "M.Ö. 1500'lerden sonra" değil, çok daha önceleri gelerek yerleşmişlerdir. Ugarit metinlerinde geçen Kilikya ticaret ve liman kenti Ura halkının isimlerini analiz ederek Hethito-Luvi varlığını çokça abartır, ama bunu yaparken tüm tarih boyunca Anadolu'da tüccarların çoğunlukla yabancı kökenli olduklarını, asla yerli halktan olmadıkları unutulur. Kizzuvatna'daki köklü Hurri kültür varlığı, çok geç dönemlerde buraya göç eden sathi Hurrili göçmenlere atfedilmeyecek kadar güçlüdür¹⁹⁸.

Akadca başka bir metin, Urşu'nun I. Hattuşili tarafından kuşatılmasıyla ilgili, onların askeri, strateji, lojistik ve silah teknolojisi açısından Hititlerden kat kat üstün olduklarının bir başka kanıtıdır. Bu metinde üstün Hurri silahlarına, mancınık ve diğer kuşatma cihazlarına karşın iptidai Hitit silahları, cesur ve diyetli Hurri generallerine karşın, korkak ve disiplinsiz Hitit generalleri karşı karşıyadır ve bu yetersizlikten dolayı Hitit kralı çileden çıkmaktadır¹⁹⁹.

Anadolu'daki Hurri varlığı artık o kadar güçlenmiştir ki Muşili'den sonra içte süren kargaşa ve savaşlar sırasında, Kizzuvatna'da (Adana-Mersin bölgesi) bağımsız ve güçlü bir Hurri devleti bile kurulmuştur. Bu devlet Hittileri Kuzey Suriye'ye ulaştıran yolları kesmekle kalmamış, aynı zamanda Orta Anadolu içlerine kadar da yayılmıştır. Hitit kralı Zidanta, Kizzuvatna karalı I. Piliya ile eşitlik esasına dayanan bir anlaşma yapmak zorunda kalmış, bunu diğer anlaşmalar izlemiştir. Orta

---

¹⁹⁷ Kinal, 1941: 10-30.

¹⁹⁸ Ünal - Girginer, 2007: 98.

¹⁹⁹ Ünal - Girginer, 2007: 98.

Hitit devrinde Hurriler Hitit bölgesine sadece kültürel açıdan yayılmakla kalmıyor, aynı zamanda Mitanni ile işbirliği yapan Hurri devleti Kizzuvatna'nın politik sınırları, bir maşat mektubuna göre Maşat Höyük bölgesine kadar yayılıyordu.

Hitit-Hurri ilişkileri ve Anadolu tarihi açısından en büyük tarihi olgulardan birisi hiç kuşkusuz, Orta Hitit hanedanının Hurri kökenli olmasıdır. Bu devirde kral ve kraliçeler Hurrice adlar almışlardır. Ayrıca Hurri kültür etkisi eskiden zannedildiği gibi Hitit imparatorluk devrinden itibaren değil, eski Hitit ve özellikle Orta Hitit devrinden itibaren Hattuşa (Hattusa)'da yayılmaya başlamıştır²⁰⁰. Başta Orta Hitit çağına tarihlenen Hurrice-Hititçe iki dili metin olmak üzere Boğazköy ve Ortaköy'de bulunan çok sayıda Hurrice metinler bunu açıkça kanıtıdır. Tarihi açıdan I. Hattuşili'nin çoğu Hurri kültür merkezi olan Kuzey Suriye kentlerini işgal ederek oranın sakinlerini usta ve zanaatkâr olarak Hattuşa'ya taşımış olması büyük önem taşır. I.Şuppiluliuma (Suppiluliuma)'nın gasp yoluyla iktidara gelmesiyle Hatti'deki Hurri etkisi biraz zayıflamış olacaktır ki, onun torunu III. Hattuşili'nin Lavazantiyalı bir Hurri rahibinin kızı olan eşi Puduhepa, Hitit başka birisini, tüm Hattuşa'daki Hurri kökenli tabletleri arayıp bulup, yeniden kopya etmekle görevlendirmiştir²⁰¹.

Mitanni'nin kaderi temelden değiştiren, I.Şuppiluliuma'nın tahta çıkmasıyla (M.Ö. 1370 veya bazı araştırmacılara göre 1343) hadisesidir. Onun Mitanni'nin kalbine yaptığı ilk saldırı askeri bir başarı vermedi; bunun üzerine Fırat'ı batı istikametinden geçip Mitanni'nin Surriya'deki vasal devletlerini ele geçirdi. Buralarda sadece Kalkamış birazcık direnebildi. Fırat'ın batısındaki toprakların Hititlerin eline geçmesi ve uzun kuşatmadan sonra Karkamış'ın düşmesi, Tuşratta'nın saygınlık kaybetmesine neden oldu ve oğullarından biri tarafından öldürüldü. Bundan istifade eden ve Asur topraklarında bulunan II. Artatama ile oğlu III. Şuttarna Mitanni'ye saldırdılar ve ele geçirdiler. Bunlara karşın Şuppiluliuma öldürülen kral Tuşratta'nın oğlu Kiliteşub'u destekledi ve bu kişi tekrar işgal edilen Mitanni tahtına Şattivaza (eskiden Kurtivaza okunurdu) adıyla kral tayin edilerek kendisiyle bir anlaşma yapıldı. Şattivaza Hitit yardımıyla içinde Vaşşukanni ve Taide'nin de bulunduğu önemli Hurri merkezlerini tekrar işgal etti²⁰².

Boğazköy (Hatusas) metinlerinden anlaşıldığına göre, Hitit Anadolu'sunda önemli ölçüde bir Hurri nüfusu vardır ancak, Hititlerin Hurrilerle ilk

---

²⁰⁰ Tamer, 2010:23.

²⁰¹ Ünal, 2003: 94.

²⁰² Ünal, 2003: 95.

münasebetlerinin dostane olmadığı anlaşılmaktadır. Hititler bütün tarihleri boyunca devletin siyasi ve iktisadi çıkarlarını Kuzey-Suriye’de görmüşlerdir. Bu nedenle Hitit kralı I. Hattuşili yapmış olduğu Halep seferi esnasında Hurrilerle uğraşmak zorunda kalmıştı. I. Hattuşili ilk önce Hurriler’in yer aldığı Alalah’a (Tel Açana) hücum etmiş arkasından Ursu (Urfa) şehrini almıştır. Bütün bunları I. Hattuşili’nin anallerinden öğreniyoruz. I.Hattuşilli’nin anellerinden bu kral zamanında Anadolu’nun büyük bir Hurri istilasına maruz kaldığını öğreniyoruz; zira Hattusili anallerinde “Bana yalnız Hattusas kaldı” dediğine göre, Hurrilerin Hitit devletinin merkezi Hattusas’a kadar yaklaştıklarını anlıyoruz²⁰³.

Hitit hâkimiyetine giren Mitanni’deki hâkimiyet uzun ömürlü olmamıştır, çünkü Mitanni kısa bir süre sonra Hitit boyunduruğundan kurtulmuş ve kendi başına Asur emperyalizmine karşı mücadeleye devam etmiştir. Şuppiluliuma’nın ölümüyle yerine geçen oğulları II. Arnuvanda ve II. Murşili, Suriye politikasıyla yeterince uğraşamamışlardır. Mitanni devleti bundan sonra artık, eski Babil çağından beri metinlerde geçmekte olan Hannigalbat adıyla karşımıza çıkmaktadır.

Mitanni/Hannigalbat’ın bundan sonraki tarihi, özellikle I.Adad-Nirari, I. Salmanassar ve I. Tukulti-Ninurta devirlerinde batıya doğru yayılmaya başlayan Asur devletine karşı yürüttüğü savaşlarla doludur. Bu sıralarda Taide (=Tell Brak?) Hannigalbat krallarının ikametgâhı olmuştur. Adad-Nirari, Habur üçgeni içindeki bölgeleri ele geçirmiş, Taide ve şimdi artık Usukanu olarak anılan Vaşşukanni’yi de işgal etmiştir²⁰⁴.

Kuzey Suriye’nin bereketli topraklarının Asurlularının eline geçmesiyle Hannigalbat kralı Vasasatta’nın hükümdarlık sahası çok küçülmüştür. I. Salmanassar (M.Ö. 1274-1245) Fırat Nehri’ni yapmışsa da Vaşşatta’nın oğlu II. Sattuara’nın direnişiyle karşılaşmıştır. I. Tukulti-Ninurta Cudi Dağları’nın (Tur Abdin= Kaşiyari) içlerine ve yukarı Fırat bölgesine saldırmış ve ele geçirdiği Hurrili halkı sürgüne göndermiştir.

Hurri ve Hannigalbat adlarına bundan sonra rastlamamaktayız. Böylece Hurrilerin politik gücü artık sona ermiştir ama medeniyet ve kültürde Hurri etkisi asla bitmemiştir. Bu güç, yaklaşık 550 sene sonra Hurrilerle çok yakında akraba olan Urartularda tekrar karşımıza çıkacaktır²⁰⁵.

---

²⁰³ Tamer, 2010: 24.

²⁰⁴ Tamer, 2010: 25.

²⁰⁵ Ünal, 2003: 95-96.

3.4. Hurri-Urartu İlişkisi

Hurri- Urartu ilişkileri M.Ö.1.Bin'in başlarında başlamaktadır. Coğrafi olarak Yukarı Fırat Havzasından Rızaiye Gölü arasındaki saha ile Van Gölü çevresinde yaşamış olan Uruatri ve Nairi Kabileleri birliği, Hurri veya Proto-Urartu kabile başkanlarının idaresi altında²⁰⁶ olmasıyla başlamaktadır. Hurriler ile Urartular'ın aynı menşeden gelmiş olmalarının bu konuda rolüdür. Zira Urartu dili ne Sami ne de İndo-Avrupa kökenli bir dil olmayıp, Asya kökenli bir dil olan Hurri dili ile birçok açıdan bir akrabalık ilişkisinin varlığı, pek çok araştırmacı tarafından meydana çıkarılmıştır²⁰⁷. Her iki dilin yoğun yayılma sahaları olan Doğu Anadolu dağlık bölgesiyle Kuzey Mezopotamya'nın, prehistorik devirlerindeki maddi kültür kalıntıları bakımından homojenlik arz etmesi, tarihi devirlere de Hurri ve Urartu dili gibi iki akraba dilin aynı sahada bulunması da göz önüne alınarak, bu bölgenin nüfus çoğunluğunun Hurri-Urartu menşeli olduğuna delil sayılmaktadır²⁰⁸.

Hurriler'le Urartular arasındaki ilişkiler yalnız dil sahasında kalmayıp diğer kültür alanlarında da varlığını açıkça göstermektedir. Özellikle kaynakların verdikleri bilgilere göre Urartu ve Hurri tanrı ve tanrıçalarının aynı menşeyden gelmeleri çok ilgi çekicidir²⁰⁹. Urartular'ın panteonu hakkında kral İpuini (M.Ö.830-810) ve oğlu Menua (M.Ö.810-786) zamanlarına ait "Meher kapı" yazıtlarında 79 tanrı arasında üç baş tanrıdan bahsedilmektedir ki, bunlar; Haldi, Teişeba ve Şivini'dir²¹⁰. Haldi devletin baş tanrısı ve savaş tanrısıdır. Teişeba ise Hurriler'in baştanrısı ve fırtına tanrısıdır. Teşup ile aynıdır. Ayrıca bu tanrıların eşleri de aynıdır. Teşup'un eşi "Hepat", Urartu tanrısı Teişeba'nın eşi "Huba" adını taşımaktadır. Urartu devletinin başkenti 'Tuşpa' (Bugünkü Van Kalesi) adınında tanrıça "tuşpuea" ile ilgili olduğu görülmektedir. Bu durum Urartu ve Hurri tanrılarının aynı menşee dayanması, her iki kavim arasındaki sıkı akrabalığı ve kültür birliğini ifade eder²¹¹.

---

²⁰⁶ Erzen, 1992: 25-26.

²⁰⁷ Erzen, 1992: 25-26.

²⁰⁸ Erzen, 1992: 25-26.

²⁰⁹ Tamer, 2010: 33.

²¹⁰ Erzen, 1992: 25-26.

²¹¹ Erzen, 1992: 26-27.

3.5. Hurri Devleti'nin Kültür ve Medeniyeti

3.5.1. Hayat Tarzları

Hayat tarzı olarak Hurriler, anaerkil bir toplumdur ve dolayısıyla onlarda kadın hakları çok üstün bir yer tutuyordu. Yakın akrabalar arasında evliliğe müsaade ediliyordu. Orta Hitit kraliçeleri Asmunikal ve Nikalmati ile III. Hattusili'nin eşi Hurrili Pudukhapa'nın Hitit tarih, siyaset ve sosyal yaşamında önemli bir rol oynamaları, anaerkil Hatti etkileri yanında Hurri tesiriyle açıklanabilir. Urkiş'le eşitlenen Tell Mozan'ın kraliyet depolarında ele geçen çok sayıda mühür baskıları arasında Kraliçe Upnitum'a ait olanların sayısı oldukça fazladır. Bu bulgular erzak küplerine yapıştırılmıştır. Bundan da kraliçenin tıpkı sonraki Hurri-Hititli meslektaşları gibi sarayda mülkiyet hakkı olduğu ve saray idaresinde önemli rol oynadığı anlaşılmaktadır. Bu anaerkil bir toplum yapısının var olduğunu ve kraliçenin semitik kökenli adına rağmen katıyetle Sami kökenli olmadığını ortaya koymaktadır. Onun beyi Tupkiş'in adı ise kesinlikle Hurrice'dir²¹².

3.5.2. Ölü Gömme Adetleri

Ölü gömme adetleriyle ilgili bilgileri, Nuzi'de bulunan bir metinde Kral Parratarna öldü ve yakıldı deniyor. Bu Hurrileri yöneten kralların Hint-Avrupalı kökeninin bir işaretidir. Söz konusu pasaj literatürde ölü yakımı için ilk edebi delil ve önemli bir kronolojik dayanak olarak kullanılmıştır²¹³.

Amik ovasının batısında bulunan Tell Açıana, Hurri merkezlerinden biridir, orta ve geç tunç çağına ait VIII.-I. Yapı katlarında intramural mezarlar bulunmuştur. Mezarlar, oda tabanları altına veya evlerin yakınlarındaki açık alanlara, bazen de çöp çukurlarına yapılmıştır. Tell Açıana'daki mezar türleri aşağıdaki gibidir²¹⁴.

Bu mezarlara sırasıyla bakacak olursak; **Basit toprak mezarlar**, Tell Açıana'daki en yaygın mezar türü basit toprak mezardır. Mezarlardan dördü buldukları konuma göre VII. yapı katına verilmişlerdir. VIII. yapı katında 4, VI. yapı katında 4, V. yapı katında 28, IV. yapı katında 34, III. yapı katında 6, II. yapı katında 8, I. yapı katında 4 mezar bulunmuştur. Söz konusu mezarlarda yön birliği yoktur.

²¹² Ünal-Girginer, 2007: 103.

²¹³ Alpman, 1981: 315.

²¹⁴ Akyurt, 1998: 83-87.

Tell Açana'da 12 **çömlek mezar** VI.-IV. yapı katlarında bulunmuştur. Bir mezar VII. yapı katındadır. VI. yapı katında bir, V. yapı katında 2, IV. yapı katında 8 mezar bulunmuştur. Bu mezarlarda, genellikle çömlek tipi mutfak kapları kullanılmıştır. Mezar kabı olarak kullanılan derin bir çanağın ağzı bir tabakla kapatılmıştır. 9 nolu mezarda, mezar kabı olarak bir amphoranın yarısı kullanılmıştır.

Tell Açana'da **yakma gömme** içeren 10 urne açığa çıkartılmıştır. Bunlardan en eskisi V. yapı katında bulunmuştur. V. ve IV. yapı katlarında birer, II. yapı katında 3 ve I.yapı katında 5 urne saptanmıştır. Urne olarak iri bir çömlek parçası, yonca ağızlı testi veya amphora tipi kaplar kullanılmıştır. Yonca ağızlı bir bardakla kapatılmıştır.

Tell Açana'da tek **küp mezar** IV. yapı katında bulunmuştur.

Tell Açana'daki 2 **ağşap sanduka mezar** örneğinden biri V. yapı katında, diğeri VII. yapı katında bulunmuştur. VII. yapı katında bulununanı, daha çok bulunduğu yer açısından önem taşır²¹⁵. Söz konusu mezar, Yarım Lim sarayının orta bölümünde, 17 nolu odada yer almaktadır. 2 evreli olan bu odanın tabanı, sarayın tabanının 2,30 m. altında yer alır. Merdivenle ulaşılan odanın girişi, güneydoğu duvarındadır. Kapı lentosu, pervazlı ve odanın lento düzeyine kadar olan bölümü 3 sıra iyi işlenmiş bazaltla kaplıdır. Güneybatı duvarı önünde 1,35-0,65 m. ölçüsünde ağşap sandık içinde, her köşesinde bir kafatası ve bacakları ortada olan üst üste 4 iskelet bulunmaktadır²¹⁶. Sandukanın hemen üzerinde küçük bir çocuğa ait kafatası ele geçmiştir. Cesetlerle ilgili herhangi bir eşya ise bulunmamıştır. Odanın kuzey köşesinde ise kümü alında odun külü, kömürleşmiş odun, çoğu oldukça yanmış hayvan kemikleri, biri ateşten etkilenmiş 4 alabastro vazo ve 3 çömlek bulunmuştur. Taban üzerinde ateş olmadığından, bunların başka bir yerde yakıldıktan sonra toplanarak, oda toprakla doldurulmadan önce buraya getirildiği düşünülmektedir.

Gömme biçimleri şöyledir:

Basit toprak, küp ve ağşap sanduka mezarlarda 128 birey saptanmıştır. Cesetler yaş ayrımı yapılmaksızın basit toprak mezarlara dorsal, yarı hoker veya hoker şeklinde, ağşap sanduka mezarlar ise dorsal şeklinde yatırılmıştır. Çömlek ve küp mezarlardaki bebek ve çocuklar hoker şeklinde yatırılmıştır.

---

²¹⁵ Akyurt, 1998: 83-87.

²¹⁶ Akyurt, 1998: 83-87.

VII. yapı katındaki basit toprak mezarlardan dokuzunda ikişer, birinde 3 iskelet saptanmıştır. Çift gömmeli mezarların altısında ve 3 gömmeli mezarda bebek ve çocuklar yetişkinlerle beraber gömülmüşlerdir. Çömlek mezarlardan yalnız birinde çift gömme bulunmuştur. Bir amphoranın yarısının kullanıldığı bu mezarda, üstte, bir bebeğe, diğeri yetişkin kadına ait 2 kafatası ve bunların altında diğerkemikler karışık durumda bulunmuştur. Kullanılan kabın özellikle yetişkin için küçük olması nedeniyle, cesedin etler kemikten ayrıldıktan sonra gömüldüğü şekilde mantıksal bir olasılık üzerinde durulmaktadır²¹⁷.

Yakma gömme ile ilgili, Tell Açıana urnelerindeki birer gömmeden üçünün genç, birinin yetişkin, bir diğeri ise çocuk olduğu saptanmıştır.

Tell Açıana'da mezar eşyası basit toprak, küp ve ahşap sanduka mezarlarda daima içine, bazı çömlek mezarlarda hem içine, hem dışına bırakılmıştır. 6.nolu urnenin hem içine hem dışında, diğerkemiklerin ise içinde mezar eşyası ele geçmiştir.

121 mezardan yalnız bir bebeğe ait olan 2 nolu çömlek mezarda herhangi bir buluntuya rastlanmamıştır. Diğerkemiklerinde en azından bir kap bulunmuştur.

Tell Açıana'da Orta ve Geç Tunç Çağına ait çok sayıdaki ceset gömmelerinin yanında herhangi bir silah veya alete rastlanmamasına karşın, bir bıçak ve kabza parçasının urne içinde bulunması, böylesi bir âdetin bu merkeze yakma gömmeyle geldiğini düşündürmektedir²¹⁸.

3.5.3. Sosyal ve Ekonomik Hayat

Sosyal ve Ekonomik hayatta avcılık önemli bir gıda kaynağıdır. Bu tarımla uğraşmadıkları anlamına gelmemektedir. Hurriler göç ettikleri bölgede yani Mezopotamya'da tarıma müsait topraklar elde etmişlerdir. Hurrilerle ilgili kaynaklar daha çok yönetim, hukuk ve dinle ilgilidir²¹⁹.

Son tunç çağından bu yana Yakın doğuda ve Akdeniz'de özellikle saray ekonomisi çağı olarak bilinmektedir. Ekonomide en önemli sektörlerden biri olan zirai üretim üzerinde saray sınırlı bir kontrole sahiptir. Özel kayıtlardaki tanımlamalar, sık sık komşu arazilerinin topraklarına atıfta bulunarak, kraliçe ya da

²¹⁷ Akyurt, 1998: 83-87.

²¹⁸ Akyurt, 1998: 140.

²¹⁹ Wilhelm, 1986: 41.

sarayinkiyle karşılaştırarak şahsi mülkiyetlerden bahseder. Saray ve köy arasındaki ilişkinin nasıl tanımlandığı çok açık değildir²²⁰.

Nuzi'deki belgelere dayanarak Hurri toplumunun şematik olarak gösterebiliriz²²¹:

Nuzi'deki rejim şekli: Kral ve ailesi, Hazannu'lar (Belediye başkanı, baş hâkim), Halzuhlu ve Daiianu'lar(bölge denetçisi, yargıç), Kâtipler, Kapı muhafızları'dır.

Nuzi'deki halk: Hürler, Rahipler, Gayrimenkul ve menkul sahipleri (orta sınıf), meslek sahipleri, yarı hürler, köleler, yerleşik yabancılar²²².

Halk yukarıda belirtildiği Nuzi şehri halkı devrinin geleneklerine uygun olarak bir takım sosyal sınıflara ayrılmıştır. Bunların başında hürler vardır. Hürler de bazı sosyal tabakalara ayrılmıştır. Bunların başında rahipler geliyordu. Metinlerin yazılmasında mabedin önemli bir yeri olduğunu görüyoruz. Bir anlamda yapılan anlaşmaların tanrı güvencesi altına alınması denilebilir. Diğer bir sınıf olan Gayrimenkul ve menkul sahipleri yani orta sınıftır. Bunların arasından zengin bir sınıfta ortaya çıkmıştır. Bugünkü toprak ağası gibiydiler. Bu kimseler çok odalı büyük malikânelerinde ailesi ile birlikte oturuyorlar maliyetlerinde cariyeleri, yanaşmaları, hizmetkârları, köleleri yer alıyordu²²³. Böylece bunlarla büyük bir aileyi oluşturuyorlardı. Bunların yaşantıları sarayın ve prenslerin yaşantısını andırıyordu. Buna örnek olarak, Nuzi kazılarında çok odalı evi ortaya çıkarılan Tehibtilla ailesini gösterebiliriz. Varlıklı aileler satış –adoptionu yoluyla diğer gayrimenkul sahiplerinden elde ettikleri taşınmaz malları tekelleriyle topluyorlardı. Adoption metinlerinde toplum yapısı bakımından bize yansıyan, hürler arasında diğer bir sınıfta meslek sahipleridir. Bunlar: Demirci, Dokumacı ve Marangoz gibi örnekleri verebiliriz. Bunlar üretici durumdadırlar. Bunun yanında emeğin karşılığını almak için ziraat işlerinde çalışanlar, çobanlık, çamaşırcılık yapanlar, devril inanişına uygun olarak fal bakıcılığını kendisine meslek edinenler vardı. Şahitlik müessesesini kendine meslek haline getirmiş kimselerde vardır. Bunları bugünkü emlak komisyoncularına benzetmek mümkündür. Çünkü şahitlik yapan kimseler, tableti yazdıkları gibi satışı yapılan teslim edilecek taşınmaz malın (tarla, ev, bahçe) ölçümlerini de yerine geçiriyorlardı. Şahitler ayrıca satışı yapılan gayrimenkule

---

²²⁰ Wilhelm, 1986: 42-48.

²²¹ Alpman, 1981: 41-57.

²²² Alpman, 1981: 41-57.

²²³ Alpman, 1981: 41-57.

karşılık, değer olarak verilen malın (arpa, darı, buğday, bronz, bakır, gümüş, öküz, koyun v.s.) teslimini de yerine getirebiliyorlardı. Gayrimenkul malın ölçülmesi ya da teslimi, karşılığında değer olarak verilen malın ölçülmesiyle de teslimi ayrı gruba dâhil şahitler tarafından da yapılabilmekteydi²²⁴.

Başka şehirlerden gelen şahitler de metinlerde söz edilmektedir. Adoption metinlerinin şahitler kısmı içinde, kadın veya erkek hemen her sınıftan insanlar yer alabiliyordu²²⁵. Yarı hürler, zengin ya da soylu ailelerin yanında oturmakta, onların himayelerine karşılık günlük hizmetlerinde bulunmaktaydılar. Ekonomik durumu bozulan hürler kendilerini garanti altına almak için belki de böyle bir himayeye başvuruyorlardı. Fakat bunlar diğer mal mülk sahibi hürler gibi satış-adoptionu yoluyla mal mülk sahibi olabiliyor; kız ve erkek evlatlık alabiliyorlar, kendi mesleklerini efendilerinin himayesi altında sürdürebiliyorlardı. Hatta maliyetlerinde köleleri dahi vardı. Ancak, ekonomik durumları düzeldikten sonra, efendilerinin yanından ayrılabilirler miydi? Veya kazançlarının bir kısmını onlara mı veriyorlardı? Yoksa elde ettikleri, efendilerinin malı mı sayılıyordu? Bu sorulara adoption vesikalarının ışığı altında cevap verilememektedir. Fakat bu kimseleri köle statüsü altında görmek de güçtür. Kölelerin soylu veya varlıklı kimselerin ya da ailelerin yanında günlük işlerin görülmesinde çalıştırılmaktaydılar. Onlar istenildiği şekilde satılabilir ya da devredilebiliyordu. Kölelerin içinde meslek sahibi olanlar da vardı. Bu devirde insanların köle durumuna düşmeleri, ekonomik durumlarının bozulması sonucu olduğu bir gerçektir.

Uzun süren savaşlar; köleliğin, köle ailelerin nesilden nesile devam etmesinde bir faktördür. Bu köleler satın alma yoluyla başka memleketlerden getirilmiş olabilirler. Yerleşik yabancılar bu kimseler satış adoptionu yoluyla kendisini evlat edinip mal mülk sahibi olabiliyor, bir kimsenin evinde kalabiliyor, evlenebiliyordu. Metinler de ayrıca, ait olduğum memleket zikredilmeyen yabancı sakinlerin şahit olarak yer aldığı da görülmekteydi. Öyle anlaşılıyor ki bunlar her türlü sosyal yaşantıya iştirak edebiliyorlardı²²⁶.

---

²²⁴ Wilhelm, 1986: 42-48.

²²⁵ Wilhelm, 1986: 42-48.

²²⁶ Alpman, 1981: 50-57.

3.5.4. Hukuk

Hurri hukukuna ait bilgileri Nuzi (Yorgan Tepe)'de yapılan kazılarda M.Ö. 2000 yılına rastlayan ikinci katmanda çıkartılan 4000'e yakın belgeden öğrenmekteyiz.

Kerkük'ün yakınlarında bulunan bir höyükten köylüler tarafından kıymetli eşya ele geçirmek maksadıyla yapılan kaçak kazılarla birçok hukuki belge meydana çıktıktan sonra, 1925 yılından beri yine bu çevrede bulunan diğer bir höyükte yani Yorgan Tepe'de sistematik kazı çalışmaları yapılmaya başladı. Belgelere göre bizzat Kerkük'ün eski adının Arapha olduğu bilim adamları tarafından tespit edilmiştir. Arapha Hurriler zamanında Mitani krallığına bağlı küçük bir krallığın merkeziydi. Yorgan Tepe 2000 yıllarına kadar Kasur, Hurriler zamanında ise Nuzi adını alan küçük bir kasabayı kaplamaktaydı. Hurriler zamanına ait olan Nuzi belgelerinin önemi, birkaç nesilden ibaret olan büyük bir malikâne sahibinin tam ve hepsi bir bütün teşkil eden ve 1000'den fazla belgeyi içeren arşivin ele geçmesiyle bir kat daha artmıştır²²⁷.

3.5.5. Sanat

Hurri devleti o kadar zengindir ve o kadar geniş bir alana yayılmıştır ki, neyin ne derece Hurri olduğu bile tartışma konusu yapılabilir. Güçlüklerin başında Hurri sanatının bir tarifinin yapılamadığı, ilgili malzemenin çok dağınık, kesin tanımlanmasının yapılmaması ve yabancı merkezlerde bulunmuş olması gerekmektedir²²⁸.

Hurriler, Hurrice konuşanların iskân ettiği bölgenin maddi kültürü sosyal, dini ve edebi kültürü kadar etkilidir. Geç tunç çağındaki yayımlarına kadar Hurriler, en az bin yıl boyunca Zagros vadilerinden Akdeniz kıyılarına kadar yayıldıkları çeşitli kültürel sınırlarda, çeşitli kültürlerce asimile edilmişlerdir. Maddi kültürün hiçbir kategorisinde, zamanında ve mekânda bu dağılama uyan artistlik ifadenen bir sürekliliği yoktur. Kuzey Mezopotamya üzerinde Mitanni hegemonyasının sonucu olarak uzak mesafe ticaretinin gelişmesi cam, gliptiks, seramik üretimindeki teknolojik yeniliklere itici güç sağlamıştır. Aslında bu teknolojik yenilikler uzak ve çok daha geniş bir alana aktarılmıştır. Bununla birlikte Hurri sanatından ziyade Mitanni sanatından bahsedilebilir. Fakat homojen bir durum söz konusu değildir.

²²⁷ Kinal, 1941: 1031.

²²⁸ Ünal - Girginer, 2007:103.

Bölgesel farklılıklar yerel tecrübeler ve geleneklerden adapte edilen yeni moda ve teknikler olarak bölgesel ayrılıklar değişmeden kalmıştır. Mitanni sanatına dair kanıtlar ise önyargılı ve dağınıktır. Anıtsal sanat ve mimari, el sanatlarından daha ağır basmamaktadır.

Mitanni'nin doğu ve batı çevresindeki bölgesel sitelerde bu sanat ürünleri yoğunlaşmaktadır. Tespit edilmiş en eski tarihli, bu döneme ait yerleşim Alalah (Tel Açana)'dır. Tell Açana'nın IV. katındaki saray VII. kattaki öncelinin tam karşısındadır ve bilinen geleneksel bir plana sahiptir; merkezi ana oda ve daha küçük yıkanma ve depo alanlarıyla çevrilidir. Dikdörtgen merkezi odaya merdivenli bir yol ile dolaylı olarak ulaşır ve burada bir giriş hölü vardır. Bir avluya açılan anıtsal sütunlu galeriyle ayrılır. Bu düzenleme Bit Hilani planının önceli olarak kabul edilir²²⁹.

Adı geçen süs eşyalarına; Tuşratta'nın Firavuna gönderdiği mektuplarda bakarsak, Vaşşukani sarayında ve Mitanni ülkesinde gelişmiş bir sanat faaliyetini gözlemleriz. Dağ kavimlerinin tasviri sanatı konusunda birçok motiflerin Hurri menşeli olduğunu iddia edilmektedir. Diğer motifler çok eski zamanlardan beri Sümerlerle mevcut olmasına rağmen, Hurriler tarafından Greklara, öteki taraftan Asurlara kadar yayıldığını kabul edilir. Bu motifler şunlardır:

Dinde özellikle bir hayvan bir insan veya muhtelif hayvanların haltası olan demon, şeytan tipleri yapılıdır. Mesela kuş başlı, kanatlı insan, aslan başlı sphinks. Sümerlerden alınmış motifler arasında özellikle ayakta duran iki demon arasında hayat ağacı veya içinden hayat suyu fişkıran bir kabı tutan Gılgamış şekli sayılabilir. Dini olmayan sahalarda dahi harp ve av sahneleri ile sislenmiş saray bezekleri vardır.

Bazen demonların elleri ile kaldırılmış güneş kursu motiflerinin Mısır'dan alınmış olması muhtemeldir. Fakat Hurriler buna özel bir şekil vermişlerdir²³⁰.

Seramik sanatı konusunda da cam ve sırlı seramikler, Mitanni dönemi boyunca yoğun olarak üretilen geniş alana dağıtılan gayet güzel ürünlerdi. Kendine has uslupları mevcuttur. Nuzi seramiği adıyla Mezopotamya'da en erken dönem seramik geleneği ile yabancı etkilerin bileşiminden oluşmaktadır. Çoğu koyu zemin üzerine (siyah-kırmızı) beyaz motiflerle süslenmişlerdir²³¹.

---

²²⁹ Stein, 1986: 80-100.

²³⁰ Kinal, 1941: 1065.

²³¹ Tamer, 2010: 57.

Hurriler, kendilerin özgü yetenekleriyle belirli konularda üstünlük sağlamışlardır. Bunların en başında sanat, el işçiliği teknikleri ile gelir. Fildişi, mühürcülük ve madencilikte çok başarılı olmuşlardır. Sümerce tıbira/tabira “Bakır Ustası” sözcüğünün Hurri asıllı olduğu sanılmaktadır. Cam işçiliği konusunda elipakku “Cam” kelimesinin Hurrice bir sözcük olarak Akadça’ya girmiş olduğunu anımsatmak, at eğitimiyle ilgili olarak da Nuzi, Boğazköy, Ugarit, Alalah ve Assur’da bulunan at terbiyesiyle ilgili uzun ve teknik bilgilerle dolu tabletleri göz önünde bulundurmak yeterlidir. Bunlar arasında Boğazköy’de ele geçen Kikkuli Metinleri en iyi bilinenlerdendir. Hurriler’in Ugarit’te asker ve zanaatkâr olarak çalışıyor olmaları, onların sanatta ne derece önemli rol oynadıklarının başka bir kanıtıdır²³².

---

²³² Akurgal, 1995: 126.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

ARAŞTIRILAN MERKEZLER

4. Kars, Ardahan ve Iğdır Tunç Çağı Merkezleri Araştırma Tarihçesi

Kars hakkında ilk araştırmalar, M.F. Aktan'ın çalışmalarına göre 1693 yılında İtalyan araştırmacı C.Carreri bilgi vermiştir²³³. Gezgin H.C. Barkley de 1891'de yayınlanan kitabında Kars'ın yakın tarihi hakkında bilgi vermiştir²³⁴. Kars İli ve çevresinde bilinen ilk bilimsel kazı ve araştırmalar ise 1892/1893 yıllarında N.Marr tarafından Ani'de yapılmıştır²³⁵.

K.Kökten tarafından 1942-1952 ve 1970 yılları arasındaki yapılan Kars ve çevresiyle ilgili çalışmaları²³⁶, 1965 yılında K.Balkan-O.Sümer'in Ani Harabeleri ve çevresinde yaptığı kazı ve araştırmalar takip eder²³⁷. 1990'da B. Karamağaralı tarafından tekrar başlanan ve halen devam etmekte olan Ani kazı ve restorasyon ve yenileme çalışmaları²³⁸, 1992'de S.Güneri'nin Erzurum ve Kars çalışmaları²³⁹, 1996'dan itibaren S.Harmankaya-O. Tanındı tarafından yürütülen TAY Projesi kapsamındaki incelemeleri, 1997'de O. Öymen ve B.Yükmen'in Kars, Iğdır ve Ardahan illeri yüzey araştırmaları²⁴⁰ takip etmektedir.

Doğu Anadolu Bölgesi'nin; Erzincan, Erzurum, Kars İllerinde proje kapsamında, Eski Çağ Tarihinin tespitine yönelik 1997 yılından başlayıp 2009 yılına kadar aralıksız devam ederek araştırmalar yapan hocamız A.Ceylan²⁴¹, bunun akabinde H.Korucu, A.Bingöl hocalarımızla yapmış oldukları araştırmalar ve 1999'da H.Gündoğdu başkanlığında yapılan Sarıkamış çevresinde yapılan araştırmalar diğerleridir²⁴². Merkezler ilçenin geneline dağılmakla birlikte ortalama

---

²³³ Aktan, 1999:117.

²³⁴ Barkley, 1891: 40.

²³⁵ Aktan, 1999:117.

²³⁶ Kökten, 1943:603; Kökten, 1970: 2-16.

²³⁷ Balkan-Sümer, 1967: 103.

²³⁸ Karamağaralı, 1992: 509-538; Karamağaralı, 1998: 37-42; Karamağaralı, 1999: 431-439.

²³⁹ Güneri, 1992: 149-186; Güneri, 2002: 1-90.

²⁴⁰ Özbek-Yükmen, 2001: 145-153.

²⁴¹ Ceylan, 2001: 12, Ceylan, 2001: 165-179; Ceylan, 2002: 311-325; Ceylan, 2003: 263-273.

²⁴² Gündoğdu, Aktemur, Kukaracı, Çelik, Eraslan, 1999: 10.

1650 m. nin üzerindedir. Merkezlerin büyük bir kısmının İlk Tunç ve Demir Çağ'ında yerleşim gördüğü keramik verisi ve mimari yapılarından anlaşılmaktadır.

Çalışmalarımız çerçevesinde, Kars ve ilçelerinde yer alan başlıca Höyüklerden bahsetmemiz gerekirse: Kars'ta Akyaka'nın İncedere, Üçpınar ve Yerlikavak; Arpaçay'ın Carcı, Carcı 2 Yerleşmesi, Carcı Kalesi, Koçköy, Polat Kalesi, Yarbaşı Yerleşmesi, Kilise Tepe Yerleşmesi, Zöhrap Yerleşmesi bunlardan bazılarıdır. Taşdere Yerleşmesi, Tepecik Yerleşmesi ve Yalınçayır Yerleşmesi; Kağızman'ın Budakveren Yerleşmesi, Kozlu Kalesi, Kuyumcular Yerleşmesi, Kozlu Köyü Sulama Kanalları, Keçivan Kalesi, Çallı (Har) Kalesi, Şaban Kalesi, Sakasen Kalesi, Geyikli Tepe Kaya Panoları, Kızlar Kalesi, Camuşlu Kaya Panoları, Camuşlu Höyük, Ağca Kalesi, Tombultepe, Kurbanaga Mağarası, Yazılıkaya ve Kötek; Merkez'de Ataköy, Azat, Bozkale, Çakmak, Haşçiftlik, Ocakları Köyleri ile şehir merkezinde Paşaçayır Mahallesi'nde; Selim'de Kekeç ve Yolgeçmez; Susuz'da Ağzıaçık, Kalecik ve Kayalık köyü gibi höyükler yer almaktadır. Yapılan araştırmalar sonrasında Arpaçay'da Karaorgan ve Söğütlü ile Susuz'da Kayalık köyü dışındaki diğer köylerde höyükler tespit edilmiştir.

Yerleşmeler değerlendirilirken, Doğu Anadolu Bölgesi başta olmak üzere yapılan araştırma sonuçları ve elde edilen verilere de bakılarak, benzer örnekler yardımıyla kronolojik sıralaması yapılmıştır. Özellikle tabakaları tam olarak ortaya çıkarılmış ve karbon 14 metoduyla kesine yakın tarihlenmiş olan Erzurum Sos Höyük, bunun yanında Karaz Pulur, Güzelova, Çiğdemli, Bulamaç Höyük ve Elazığ – Malatya Bölgesi'ndeki gibi höyükler örnek alınmıştır. Yerleşmeler dönemlere göre gruplanırken daha çok Sagona, Hopkins'in, A. Ceylan, A. Bingöl, H. Korucu'nun Sos Höyük için verdiği tarihler kullanılmıştır²⁴³.

4.1. Kars

4.1.1. Merkez

4.1.1.1. Danamayalı Yerleşmesi (Merkez-Bozkale Köyü)

Merkez Bozkale Köyü'nün 500 m. batısında bulunan Danamayalı'da yapılan yüzey araştırmalarında yüzeyde bol miktarda keramik bulunmuştur²⁴⁴. Kuzeyden geçen Cafersadık Deresi'nin böldüğü alanda mimari yapı kalıntıları ve keramik

²⁴³ Sagona, Erkmen, Sagona, (C), 1996: 139; Hopkins, 2003: 94.

²⁴⁴ Ceylan, 2003: 194.

parçaları bulunmaktadır²⁴⁵. Geniş bir alana yayılmış olan Danamayalı yerleşmesi, düz bir yerleşmedir. Yerleşmelerden elde edilen keramik verileri Geç Kalkolitik ve ilk tunç ve demir çağına aittir²⁴⁶.

4.1.1.2. Köroğlu Kalesi (Merkez-Bozkale Köyü)

Bozkale Köyü'nün 4 km. güneybatısında yer alan kale, Bozkale'yi gören bir konumda yapılmıştır. Kale halk arasında Köroğlu Kalesi olarak adlandırılmaktadır. Bozkale ile yapısal benzerlikler taşımaktadır. Ancak köy dışında kalması nedeniyle Köroğlu Kalesi daha fazla korunmayı başarabilmiştir. Kiklopik teknikte yapılan kale duvarlarının kalınlığı 3-3,5 m. arasında değişmektedir.

Kalenin kuzeyinde kare planlı yapılar ve teras duvarların belirgin biçimde görülmektedir. Kalenin giriş kapısı güney kısmındadır. Sur duvarlarının yapımında ortalama 1 m. ve 90 cm. boyutlarındaki blok taşlar kullanılmıştır. Sur duvarlarından ayakta kalan kısımda yapılan incelemelerde sur duvarlarının 2-2,70 m. Yüksekliğinde olduğu tespit edilmiştir. Kalenin kuzeyinden geçen Tatlıca Deresi kalenin su ihtiyacını karşılamaktaydı. Kaleden elde edilen keramik verileri İlk Tunç ve Demir Çağı'na aittir²⁴⁷.

4.1.2. Sarıkamış

4.1.2.1. Toprakkale

Doğu-Batı doğrultulu kale ilçenin 8km güneybatısında, Kars-Erzurum çevre yolunun doğusunda 2070 m. yüksekliğindedir. Doğu Anadolu'nun en yüksek kalelerinden biri olan kalenin en üst noktası ise 2080 m. dir. Kale, su kaynakları açısından oldukça zengindir. Keramik verileri ilk Tunç Çağı ve Demir Çağı'na aittir²⁴⁸.

Keramik verileri Karaz kültürüne ve Urartu Çağı'na da aittir. Kalenin kurutaş duvar tekniği ile kabaca yontulmuş kaya bloklarından oluşan duvarları bazı bölümlerde üç sıra olarak saptanmıştır. Kalenin iç kısmında hangi amaçla yapıldığını şimdilik bilemediğimiz çeşitli mimari kalıntılar belirlenmiştir²⁴⁹.

---

²⁴⁵ Ceylan, 2003: 194.

²⁴⁶ Ceylan, 2003: 194.

²⁴⁷ Ceylan, 2003: 194.

²⁴⁸ Ceylan, 2001: 316.

²⁴⁹ Bingöl, 2003: 143.

Kale iki kısımdan oluşmaktadır. Alt kısmında bir takım mimari kalıntılara rastlanmıştır. Bu nedenle yerleşmelerin daha çok alt kısmında olduğunu düşünmekteyiz. Duvar kalıntıları büyük taşlardan inşa edilmiş olup fazlaca tahrip edilmiştir. Batıya doğru devam eden duvarlar kalenin üst kısmını bir daire şeklinde çevrelemektedir. Kaleye giriş büyük bir olasılıkla kalenin batısından verilmiştir. Kalenin bulunduğu tepe batıya doğru eğimli olduğundan yapılarda buna göre teraslama yöntemi ile yapılmıştır²⁵⁰.

4.1.2.2. Yoğunhasan (Karapınar) Kalesi

Kale Sarıkamış'ın 40 km güneybatısındadır. Karapınar köyünün 5 km. batısında bulunan Yoğunhasan kalesi 1730 m. yüksekliğindedir. Yaklaşık 100 m. Yükseklikteki bir ana kaya üzerinde kurulmuştur. İlk Tunç ve Demir Çağında tam yerleşme görmüştür. Urartulara ait kaya mezarları bulunmuştur²⁵¹.

Kaleye Karapınar köyünden sonra bir stabilize yol ile ulaşılır. Karapınar deresi, kalenin güneyinden batısına doğru devam etmektedir. Kalenin yaklaşık 4 km. kuzeyinden geçen Erzurum-Kars çevre yolu kaleden iyi bir şekilde görülmektedir. Kalenin bulunduğu ana kayaya ulaşım kolay olmakla birlikte kaleye çıkmak oldukça güçtür. Çünkü kalenin kurulduğu ana kaya kum taşı olduğu için zamanla basamak olarak tıraşlanmış kısımlar erimiştir. Ancak var olan izlerden kaya basamakları kendini göstermektedir. Kalenin batısındaki arazi doğusuna göre daha düzdür. Bu nedenle kale bu yönde kyklopik duvarlarla güçlendirilmiştir.

Ayrıca kalenin üzerinde bol miktarda kaçak kazı yapılmıştır. Kalenin batısında ana kaya oyularak meydana getirilen kaya mezarı bulunmaktadır. Mezarın içi kaçak kazılar sonucunda büyük oranda tahrip edilmiştir. Kaya mezarının içinde hemen hemen aynı ebatlara sahip birçok niş bulunmaktadır. Kaya mezarlarının içinden kalenin üstüne kadar ulaşan 1.20 x 1.20 cm. ebatlarında olasılıkla ışıklandırma amacıyla yapılan bir açıklık bulunmaktadır. Kaya mezarlarına inmek için ana kaya oyularak yapılan kaya basamakları bulunmaktadır²⁵².

Kalenin yaklaşık 2 km. batısında hemen hemen 100 m. Yüksekliğindeki bir tepe üzerinde bir gözetleme kulesinin varlığı saptanmıştır. Yine kalenin 500 m. Güneyinde bir su göleti bulunmaktadır. Gölet bu haliyle tipik Urartu su göletlerinin

---

²⁵⁰ Bingöl, 2003: 143.

²⁵¹ Ceylan, 2001: 316.

²⁵² Bingöl, 2003:144.

tipik bir örneğini oluşturmaktır. Gölet tarım alanlarının sulanması amacıyla yapılmasına rağmen bu sular günümüzde boşa akmaktadır. Yaklaşık 50 m. çapındaki göletin savağı ise yine kalenin güneyindedir²⁵³.

4.1.3. Selim

4.1.3.1. Yumrutepe Kalesi

Selim İlçesi'ne bağlı Yolgeçmez Köyü'nün kuzeyinde bulunan kale Kars-Erzurum kara yolunun 750 m. batısında bulunmaktadır. Kalenin eğiminin fazla olduğu kuzey kesiminde su duvarları kendisini belirgin bir şekilde gösterirken, eğimin azaldığı güney ve doğu kesiminde sur duvarları büyük ölçüde tahrip olmuştur²⁵⁴.

Kalenin sur duvarlarından çıkarılan taşlar köy evlerinde yapı malzemesi olarak kullanılmıştır. Kalenin bulunduğu tepenin bir obsidiyen yatağı olması, kalenin aynı zamanda bir obsidiyen ihraç merkezi olduğunu gösterebilir. Kaleden toplanan keramikler İlk Tunç Çağı ve çoğunlukla Demir Çağı verilerinden oluşmaktadır. Yapı özelliğiyle de kale tipik Demir Çağı kalelerine benzemektedir²⁵⁵.

4.1.3.2. Baykara Kalıntısı

Selim İlçesi'nin 13 km. kuzeyinde yer alan Baykara Köyü'nün içinde bulunmaktadır. Köyle birlikte değerlendirildiğinde yüksek olmayan bir tepeye yapılmış ve günümüz içinde barındırdığı köy camisi ile birlikte cami duvarı gibi görülmektedir. Bununla birlikte Baykara'da karşılaştığımız bu yapı tahribata uğramış olmasına rağmen varlığını günümüze kadar koruyabilmiştir. Mevcut yapısını korumasının temel nedeni de yapının taşlarının yerlerinden oynatılmayacak kadar büyük olmasıdır. Yapılan tahribatın belki de en ilginç örneğini de tam ortasına yapılarak yapıyı bahçe duvarı şekline sokan camidir²⁵⁶.

Benzer yapılar için ortaya atılan görüşlere göre bu yapıların dolmen, megalit veya kurgan olabileceğidir. Yaptığımız incelemeler sonucunda elde edilen keramik verileri İlk Tunç, Demir ve Orta Çağ'a aittir²⁵⁷.

---

²⁵³ Bingöl, 2003: 144.

²⁵⁴ Ceylan, 2002: 266.

²⁵⁵ Ceylan, 2002: 266.

²⁵⁶ Ceylan, 2003:194.

²⁵⁷ Ceylan, 2003: 194.

4.1.4. Arpaçay

4.1.4.1. Polat Kalesi

Arpaçay İlçesi'nin 5 km kuzey doğusunda bulunan Polat Köyü'nün 1,5 km. kuzey batısında yer almaktadır. Kale doğu - batı doğrultulu olup batı kısmı sarp bir uçurumdur. Batısından büyük bir dere akmakta olan kalenin doğusunda ise yayvan bir tepe bulunmaktadır. Verimli Arpaçay Ovası'na egemen olan kale stratejik açıdan son derece önemlidir²⁵⁸.

Kalenin girişi güney sur duvarları ile batı sur duvarlarının birleştiği bölümde 1,5 m.lik bir kapı ile sağlanmaktadır. Girişi güçlendirmek için savunma açısından daha elverişsiz olan doğu tarafına 3-3,5 m. Genişliğinde daha kaba taşlardan ikinci bir sur duvarı örülmüştür. Bölgenin en önemli kalelerinden birini oluşturan kalede elde edilen keramikler İlk Tunç Çağı ve Demir Çağı'na aittir²⁵⁹.

4.1.4.2. Yarbaşı Yerleşmesi (Arpaçay-Polat Köyü)

Polat Köyü'nün 3 km. kadar kuzey doğusunda düz alanda bir çok mimarı kalıntı ile yerleşmenin güvenliğini sağlamak için yapıldığı düşünülen bir gözetleme kulesinden oluşmaktadır. Gözetleme kulesinin batı ile kuzeybatısı uçurumla çevrilidir. Yerleşmenin büyük bir kısmı tarla olarak kullanıldığı için mimari kalıntılar büyük ölçüde tahribata uğramıştır. Polat Kalesi'nin karşısına kurulduğu düşünüldüğünde bu yerleşmenin Polat Kalesi ile ilişkilendirilmesi doğru olacaktır. Keramik verileri İlk Tunç ve Demir Çağı'na aittir²⁶⁰.

4.1.4.3. Zöhrap Yerleşmesi

Kuzgunlu Köyü'nün 2 km. kuzeybatısında Zilan deresinin üzerine kurulmuş 1882 m. yükseklikte geniş bir alandadır. İnsanın yaşamında önemli bir yere sahip tatlı su kaynakları yerleşme yerinin etrafında bol miktarda bulunmaktadır. Yerleşme yeri İlk Tunç Çağı mimari kalıntılara ve Orta Çağ Dönemi'ne ait yapılara sahiptir²⁶¹.

---

²⁵⁸ Ceylan, 2003: 195.

²⁵⁹ Ceylan, 2003: 195.

²⁶⁰ Ceylan, 2003: 195.

²⁶¹ Daşcı, 2011: 50.

4.1.5. Susuz

4.1.5.1. Kayalık (Mindivan) Kalesi

Susuz İlçesi'nin 4 km. güneydoğusunda Kayalık Köyü'nün 500 m. Güneybatısında 2070 m. yükseklikindedir. Kayalık Köyü yaylasında bulunan kale, doğu tarafından dağ silsilesine bağlı sarp bir kayalık üzerinde savunmaya son derece elverişli bir konumda bulunmaktadır. Kalenin güney ve kuzey kenarlarından dereler akmaktadır. Kalenin kuzeybatı kısmında tepenin hemen altında doğal bir mağara bulunmaktadır.

Sur duvarlarında harç kullanılmadığı dikkat çekmektedir. Muhtemelen bundan dolayı kalenin büyük bir kısmı yıkılmış olmakla beraber, genel yapısı az da olsa korunabilmiştir. Güneydoğuda bir burç olarak kendisini gösteren ve Orta Çağ yapısı arz eden bir kalıntı bulunmaktadır.

Kale genelinde kaçak kazılar bulunmakla birlikte yoğunluğu güney kısmındadır. Kalenin doğusunda tatlı su kaynaklarına giden suyolları bulunmasına rağmen günümüzde bu suyolları tahrip edilmiştir.

Kale de az sayıda İlk Tunç, çok sayıda Demir Çağı ve Orta Çağ keramiği tespit edilmiştir²⁶².

4.2. Ardahan

4.2.1. Tepeler (Konk) Höyüğü

Ardahan il merkezinin 12 km. Güneybatısında, Ardahan-Göle ve Ardahan-Ardanuç yolunun birleştiği noktanın kuzeyindeki aynı adı alan köyde yer alır. Höyük, batısı dik, doğusu yayvan, kuzeyde bir terası olan doğal bir yükselti üzerindedir. Definecilerin ve köylülerin toprak almak için açtıkları çukurlardan toplanan çanak çömlek buluntularına göre doğu kesim yoğun olarak İlk Tunç Çağ'ında yerleşim görmüştür.

Toprak alınan bölümde, duvar yüksekliği 1,30 m, çapı ise 3 m. Kadar olan yuvarlak bir yapı ortaya çıkmıştır. Höyüğün zirvesinde ise bir diğer defineci çukurunda bazalt taşlardan yapılmış, 2 m. yüksekliğinde harçsız duvar kalıntıları görülmektedir. Burası muhtemelen Demir Çağı'nda iskân görmüştür. Kuzey yöndeki terasta da, muhtemelen höyüğün zirvesini çevreleyen az işçilikli, bazı bölümleri bazalt taşlardan yapılmış bir surun varlığını gösteren izler görülmektedir. Sözüünü

---

²⁶² Ceylan, 2002: 267.

ettiğimiz bu çukurlardan toplanılan çanak- çömlek İlk Tunç Çağı ile Demir Çağ'ına ilişkindir. Höyüğün üstünde batı uç bölümlerinde ise çapı 20-30 m. Kadar olan Orta Çağ'a ait bir kale-kule kalıntısı bulunmaktadır²⁶³.

4.2.2. Şeytan Kalesi

Karaçay'ın doğusunda, Beşiktepe ve Ardahan –Çıldır yolunun kuzeyinde, Kara vadisinin ortasında yer almaktadır. Kale batısından geçen Karaçay ile bir yarımada konumundayken daha sonra güvenliği artırabilmek için birleştiği nokta bir yarla ada şekline dönüştürüldüğü görülmektedir. Kalede yoğun bir şekilde görülen kaçak kazı izleri ve boyayla oluşturulan tahribat açıkça görülmektedir²⁶⁴.

Savunma açısından son derece elverişli bir yapıda olan kale, Kura Vadisinin Çıldır Ovasına açıldığı noktada önemli bir sınır noktası olarak kendisini göstermektedir. Kalenin bu stratejik konumu nedeni ile uzun bir süre boyunca kullandığı görülmektedir. Kalenin günümüzdeki yapısı ve bulunan keramik verilerinin yoğunluğu nedeni ile ortaçağ özellikleri taşısa da bulunan İlk Tunç Çağı ve Demir Çağı keramikleri ile daha önceden kullanıldığı anlaşılmaktadır. Bu nedenle kalenin ortaçağ yapılarının daha önceki kalıntıların üzerine yapıldığı düşünülebilir. Kale sınırlarının kaba taşlı ve harçlı olduğu da görülmüştür²⁶⁵.

4.2.3. Beşiktepe

Çıldır'ın 2 m. kuzey eteğinden akan Karaçay'ın güneyinde Çıldır Ovası'nın kuzeybatısında Yıldırımtepe (Rabat) köyünün 750 m. güneybatısında dere tabanından 150 m. deniz seviyesinden yaklaşık 2000 m. yüksekliktedir. Kale üzerinde kabaca yontulmuş iri andezit taşlardan oluşan birçok mimari kalıntıya rastlanılmaktadır. Genel olarak bu mimari kalıntıların 1,50 – 1,70 m. Kalınlıkta duvarlara sahip olduğu tespit edilmektedir. Kalenin güneyindeki yoğunlaşan bu mimari kalıntıların kalenin diğer yerlerindeki yapılara göre daha büyük olduğu göze çarpmaktadır.

Kale doğal ve geniş bir tepe üzerinde yapılmış olmakla beraber kalenin günümüzde çıldır ilçe merkezine olan yakınlığı ve üzerinde yapılan su depoları,

---

²⁶³ Köroğlu, 1996: 133.

²⁶⁴ Bingöl, 2003: 168.

²⁶⁵ Bingöl, 2003: 168.

haberleşme direkleri ve eteğinden geçirilen Çıldır-Ardahan karayoluyla büyük bir tahribata uğratılmıştır.

Elde edilen bu keramik verileri arasında Kalkolitik Çağ, İlk Tunç, Demir Çağı, Ortaçağ çizgi bezekli keramikler ağırlıklı yer tutmaktadır. Elde edilen buluntular arasında obsidiyenlerde yer almaktadır²⁶⁶.

4.2.4. Adalar

Sazlısu köyünün 2,5 km. güneybatısında, Çıldır'ın güneybatısında 130 m. çapındaki höyüğe ulaşan herhangi bir yol yoktur. Yayla yolundan 2-3 km kadar içeridedir ve tarlaların ortasında kalmaktadır. Höyük kaçak kazılar ve tarlaların ekimi ve biçimi esnasında tahribata uğratılmıştır. Höyüğün tepesi yoğun bir şekilde kayalıktır. Ancak doğu eteklerinde kuzey-güney doğrultulu 1m. Genişliğindeki kaba taşlı duvar kalıntılarına ve bol miktarda keramik ve elde edilebilmiştir. Bundan merkezin özellikle doğu eteklerinde bir yerleşme olduğu açıkça söylenilebilir.

Höyüklerin İlk Tunç çağı, Demir Çağı, Ortaçağ keramikleri ile işlemiş obsidiyenler tespit edilmiştir. Adalar mevkinin güneybatısında Kurunlu Bulak isimli bir tatlısu kaynağı da bulunmaktadır²⁶⁷.

4.2.5. Peyhler Mevkii

Şeytan kalesinin 2,5 km kuzeyinde, Karaçay vadisinin 300 m kadar doğusunda, Karabeyi Köyünün 3 km güneyinde, Kenarbel Köyünün 3,5 km güneybatısında, 1840 m yükseklikte 450 metre karelik yerleşmede herhangi bir mimari kalıntıya rastlanılmadı. Ancak günümüzde çayır olarak kullanılan yerleşmede Demir Çağı, İlk Tunç Çağı ve Ortaçağ keramikleri tespit edildi. Yerleşme günümüzde yoğun bir tahribata uğramış ve uğratılmaktadır. Karaçay'ın Kuraya karıştığı yerde bulunan yerleşmenin yoğun bir şekilde otlak kaplı olması ve tahribata uğratılmış olması nedeni ile iyi bir değerlendirme yapılamamıştır²⁶⁸.

4.2.6. Ziyaret Kalesi

Ziyaret kale 1996 yılında Ardahan bölgesinde saptarılan en büyük yerleşim alanıdır. Hanak- Ardahan yolunun 4 km sinin ve Çayağzı köyünün 1,5 km kadar

---

²⁶⁶ Bingöl, 2003: 167.

²⁶⁷ Bingöl, 2003: 167.

²⁶⁸ Bingöl, 2003: 168.

batısında, kuzey-güney yönünde uzayan ve bütün Hanak çevresine hakim bir dağ silsilesinin en yüksek noktasında yer almaktadır. Burada kule görünümlü İncedere, Çataldere ve Derindere yapıları ile benzer özellikler taşıyan kısmen sağlam durumda bir yapı ve çevresi surlarla kuşatılmış bir yerleşim alanı bulunmaktadır. Kalenin kurulduğu noktanın batı yönü diktir ve yalnızca burada yerleşim yoktur. 8.50 x 12 m boyutlarındaki dikdörtgen planlı kule merkezde yer alır. Batı duvarı üzerindeki 90 cm genişliğinde bir açıklıktan ulaşıldığı anlaşılan iç mekân ise 6x3 m kadardır. 2.80 m ile 3.40 m arasında kalınlığa sahip duvarlarda kullanılan taşlar 2x1.80 x0.40, 1.50 x 1.10 m ve daha küçük boyutlardadır. Arazinin yapısından ve teraslardan anlaşıldığı kadarıyla yerleşmenin giriş bölümünde güneydoğu yönündedir. Kulenin kuzey, güneydoğu ve doğu yönünde teraslar yaparak alçalan yamaçlarda dikdörtgen planlı bir kısım mekân kalıntılarının varlığı görülmektedir.

Ziyaret kale de yuva yapmak için hayvanların kazdıkları toprak içinde bulunan az sayıda çanak – çömlek parçası İlk Tunç Çağı ve Demir Çağı özellikleri göstermektedir²⁶⁹.

4.2.7. Sengertepe Kalesi

Akçakale köyünün 1 km kuzey eteğinden Akçakale-Çıldır karayolunun geçtiği kale, 2126 m yüksekliğindedir. Kalenin göle bakan tarafının teraslandırılarak kullanıldığı özellikle 5-6 terasın alt alta yapılarak kullanıldığı görülmektedir. Kalenin yüzölçümü bakımından çok geniş bir alana, neredeyse tepinin tamamını, kaplayacak şekilde yapıldığı görülmektedir. Kale yapı bakımından dikdörtgen bir yapı arz etmektedir. Günümüzde üst tarafının küçük alt taraftaki tasarının ise büyük andezit taşlardan yapıldığı sur duvarları açık bir şekilde görülmektedir. Kale bulunduğu yer bakımından Akçakale köyüne, göle ve Akçakale ada şehrine hâkim bir konumda yer almaktadır. Burada ayrıca bir de Urartu sulama göleti bulunmaktadır. Sengertepe kalesinin bulunduğu kısım tepenin diğer tarafından bir yapay yar ile ayrıldığı ve böylece güvenliğin artırılmaya çalışıldığı görülmektedir. Kalede Orta ve Geç Kalkolitik Çağ, İlk Tunç Çağı, Demir Çağı ve Karaz Motifli keramikler bulunmuştur. Kalenin yüzölçümü 250x125 m dir²⁷⁰.

---

²⁶⁹ Koroğlu, 1996: 137.

²⁷⁰ Bingöl, 2003: 169.

Kale ile ilgili bir değerlendirme Koroğlu tarafından yapılmıştır. Kalenin Urartu döneminde bölgeye lokalizasyonu yapılan İga (ne) ülkesinin kralı kenti olarak kaynaklarda belirtilen Mapaltu'nun, Senger olabileceğini ileri sürmektedir²⁷¹.

4.2.8. Karasal Höyük

Çıldır'ın Sazlısu köyünün 800 m güneybatısında 2000 m yükseklikte yer almaktadır. Günümüzde tarla için düzleştirilerek sürülmüş halde bulunan höyük de büyük bir tahribat görülmektedir. Höyüğün anakaya olarak birleştirebileceğimiz geniş bir kayalık üzerine kurulduğu tespit edilmektedir. Höyüğün güneyinden bir akarsu, güneydoğusundan da yayla yolu geçmektedir. Çevreye hâkim bir noktada kurulan höyük hemen kuzeybatısında büyük bir dağ silsilesine bağlıdır. Höyüğün etrafında bu höyüğe bağlı yerleşmelerin olduğu belirtilmektedir. Elde edilen keramikler Geç Kalkolitik, İlk Tunç, Demir Çağı ve Ortaçağ'a aittir²⁷².

4.2.9. Sınırtası Kalesi

Çıldır'ın Gölbelen Köy'ünün 1,5 km doğusunda, Çıldır Gölü'nün batısında 1960-2032 m yükseklikte, eski Kars yolunun 300 m batısında yer alan kale kuzey-güney doğrultulu 375 x 125 m ölçülerine sahiptir. Doğu kenarı sarp güney kenarının oldukça az eğimli büyük dağ silsilelerine bağlı doğal ve bölgeye hâkim tepe üzerine kurulan kale de çizgi bezemeli, boyalı keramikler ile bol sayıda obsidiyen tespit edilmiştir. Çıldır Gölü'ne hâkim noktada ki kalede tespit edilen keramikler genç Kalkolitik, İlk Tunç, Demir Çağı ve Ortaçağ'a aittir.

Kalenin kuzey ve güney ucunda yer alan yapılardan 55x35 m ölçülerine sahip güney ucundaki yapı 3 m genişliğinde büyük kaba taşlar üzerine küçük taşlardan oluşturulmuş duvarları ve güneybatı ucundaki girişiyle iç kaleye olan girişin güvenliğini sağlayan bir yapı durumundadır. Kalede kullanılan andezit taşlarının kalenin batısında yer alan Gölbelen köyünün bitişiğindeki taş ocağından getirildiği görülmektedir. Kalenin iki sıra sur ile çevrili olduğu görülmektedir. Kalede yapılan incelemelerde çizgi bezemeli, boyalı keramikler bol miktarda obsidiyen tespit edilmiştir. Keramikler Geç Kalkolitik, İlk Tunç Çağı, Demir Çağı ve Ortaçağ özelliği göstermektedir²⁷³.

²⁷¹ Bingöl, 2003: 169.

²⁷² Bingöl, 2003: 170.

²⁷³ Bingöl, 2003: 171.

4.3. Iğdır

4.3.1. Kültepe Höyüğü

Iğdır'ın Tuzluca İlçe'sinin Gaziler köyü sınırları içerisinde bulunan höyük, Iğdır-Kars karayolunun hemen yanında yer alan, büyük ilçeye 27 km uzaklıktadır. Karayolundan 60 m yükseklikte bulunan tepenin özellikle Aras'a bakan kuzey yamaçlarında yerleşme görülmektedir. Tepe ve yamaçlarda bulunan keramik verileri dışında herhangi bir mimari kalıntıya rastlanılmamıştır. Tepenin tarla olarak kullanılmasının yanı sıra bir kısmında yol yapımı nedeniyle tahrip edildiği tespit edilmiştir.

Höyük de bulunan keramikler çoğunlukla İlk Tunç Çağı özelliği vermesine karşın Ortaçağ'a ait keramiklerde vardır²⁷⁴.

4.3.2. Melekli Yerleşmesi

Iğdır'a 5 km uzaklıkta bulunan yerleşme de daha önce bilimsel bir kazı yapılmıştır. Yerleşme, bölgede kazısı yapılan en önemli Urartu merkezidir. Bölgeden gerek bu kazı ile gerekse kaçak kazılar sonucu ortaya çıkarılan eserler günümüzde Tiflis müzesinde sergilenmektedir. Merkezin üzeri büyük ölçüde volkanik taşlarla örtülü durumdadır. Araştırmalar sonucunda herhangi bir mimari kalıntıya rastlanmamıştır. Yaptığımız incelemeler sonucunda bol miktarda İlk Tunç Çağı, Karaz türü, Demir Çağı ve Geç Demir Çağı boyalı keramikleri bulunmuştur. Yine yerleşmede, bol miktarda obsidyen ve işlenmiş taşlar tespit edilmiştir²⁷⁵.

4.3.3. Deliklitaş Kalesi

Melekli'nin kuzeydoğusunda, anayolun 500 m doğusunda ve Kültepenin 2 km doğusunda yer almaktadır. Püskürük taşlardan yapılan dikdörtgen planlı kalenin anayola bakan 3 m lik bir kapısı bulunmaktadır. Bol miktarda kaçak kazı izlerine rastlanan kalede İlk Tunç Çağı, Demir Çağı ve Ortaçağ'a ait bol miktarda keramik verisi tespit edilmiştir. Kalenin kuzeybatısında at nalı biçiminde delikli bir taş bulunmaktadır. Kaleye, halk arasında Deliklitaş Kalesi isminin verilmesi bu sebepten ötürüdür²⁷⁶.

---

²⁷⁴ Bingöl, 2003: 158.

²⁷⁵ Ceylan, 2002: 268.

²⁷⁶ Bingöl, 2003: 160.

4.3.4. Karakoyunlu Kalesi

Iğdır'ın 15km doğusunda yer alan Karakoyunlu ilçesinde bulunan kale 2 m genişliğindeki kurduvar tekniği ile yapılan duvarlara sahiptir. Büyük kısmı kaçak kazılarda ortaya çıkarılmış olan 130 kadar erken Demir Çağı mezarı bulunmaktadır. Kalede rastlanan keramikler İlk Tunç Çağı, Demir Çağı ve Ortaçağ'a aittir²⁷⁷.

Iğdır ovasına hakim bir konumda, volkanik taşlarla örtülü, vadilerle girelebilen bir tepeye yerleşmiş olan merkez genel olarak 3 merkezden oluşmaktadır. Bu tepelerde yoğunluğu güney kesiminde oluşan bir çok kaya erken demir çağı mezarına rastlanmaktadır. Büyük bir kısmının kaçak kazılar sonucu açıldığı mezarların sayısı 130'u bulmaktadır. Üç tepeden oluşan merkezin uç kısmındaki tepelerde dar kapsamlı bir kale bulunmaktadır. Ayrıca merkezde birde kaya odası bulunmaktadır²⁷⁸.

---

²⁷⁷ Ceylan, 2002: 269.

²⁷⁸ Bingöl, 2003: 161.

SONUÇ

Yapmış olduğumuz bu çalışmada Tunç Çağın'da Kars ve çevresindeki merkezler incelenmiştir. Kars; Doğu Anadolu Bölgesi'nin kuzeydoğu kesiminde bulunan sınır ilimizdir. Doğuda Ermenistan, güneydoğusunda Iğdır, güneyde Ağrı, batıda Erzurum, kuzeyde Ardahan ili ile çevrilidir. Yüzölçümü 9442 km² olan il ülke alanının % 1,2'sini kaplamaktadır. Deniz seviyesinden yüksekliği 1768 m dir. Eski çağlardan bu yana yerleşim gören önemli bir coğrafyadır. Coğrafi olarak Anadolu ve Kafkasları birbirine bağlayan geçit olması özelliğiyle, tarih boyunca sürekli elde edilmek istenen bir coğrafya olmuştur.

Araştırma sahasında yapılan çalışmalarda Kars ve çevresinde Tunç Çağı'na ait birçok yerleşme görülmektedir. Bunlar: Kars merkezde; Danamayalı yerleşmesi, Köroğlu Kalesi, Sarıkamış İlçesi'nde; Toprakkale, Yoğunhasan (Karapınar) Kalesi, Selim İlçesi'nde; Yumrutepe Kalesi, Baykara Kalıntısı, Arpaçay İlçesi'nde; Polat Kalesi, Yarbaşı Yerleşmesi, Zöhrap Yerleşmesi, Susuz İlçesi'nde; Kayalık (Mindivan) Kalesi, Ardahan İli'nde; Tepeler (Konk) Höyük, Şeytan Kalesi, Beşiktepe, Adalar, Peyhler Mevkii, Ziyaret Kalesi, Sengertepe Kalesi, Karasal Höyük, Sınırortası Kalesi, Iğdır İli'nde; Kültepe Höyük, Melekli Yerleşmesi, Deliklitaş Kalesi, Karakoyunlu Kalesi gibi yerleşmeler görülmektedir.

Sonuç olarak diyebiliriz ki, çalışmalarımızda Tunç Çağın'da Kars ve çevresindeki yerleşmeleri yapılan araştırmalarla, tarihi ve arkeolojik veriler ışığında incelenmiştir. Yapmış olduğumuz bu çalışma bölgenin tarihi ve arkeolojik açıdan incelenmesini, yapılacak yeni çalışmalara da ışık tutacağını düşünmekteyiz.

KAYNAKÇA

Adontz 1946

Adontz, N., *Histoire d'Arménie: Les origines, du Xe Siede au VIe (av. J.C)*, 1946, Paris.

Akkan 1963

Akkan, E."Erzincan Ovasının İklim Özellikleri", *Ankara Üniversitesi Dil Tarih ve Coğrafya Fakültesi Dergisi*, 1963, Ankara.

Akkan 1964

Akkan, E., *Erzincan Ovası ve Çevresinin Jeomorfolojisi*, Ankara Üniversitesi Dil Tarih ve Coğrafya Fakültesi Yayını, 1964, Ankara.

Aksoy 1989

Aksoy, A., *Erzurum Ovası Florası*, 1989, Erzurum.

Aktan 1999

Aktan, M.F., *Ani Araştırması, 2000'lerde Kars*, Kars'ın Kurtuluşunun 79. Yıldönümünde "Kimlikli Gelişen Bir Kars İçin"Panel-Forum Belgesel Film, 29-30/Ekim/1999, 117.

Aktüre 1994

Aktüre, S., "17. yüzyılın başından 19. yüzyılın ortasına kadar ki dönemde Anadolu Osmanlı şehrinde şehirselleşimin süresi", *METU*,1994, Ankara.

Aktüre 1997

Aktüre, S., *Anadolu'da Bronz Çağı Kentleri*, 1997, İstanbul.

Akurgal 1950

Akurgal, E.Bayraklı Kazısı Ön Rapor, *DTCFD* 8(1-2), 1950 Ankara.

Akurgal 1983

Akurgal, E., *Alt-Smyrna I*,1983, Roma.

Akurgal 1987

Akurgal, E., Hatti Uygarlığı, Remzi Oğuz Ark Armağanı, *A.Ü. DTCF Dergisi*, 1987, Ankara.

Akurgal 1989

Akurgal, E., *Anadolu Uygarlığı*, 1989, Ankara.

Akurgal 1998

Akurgal, E., *Anadolu Kültür Tarihi*, 1998, Ankara.

Akyurt 1998

Akyurt, M., *M.Ö. II. Binde Anadolu'da Ölü Gömme Adetleri*, 1998, Ankara.

Arsebük 1979

Arsebük, G., "Altınova'da (Elazığ) Koyu Açıklı ve Karaz Türü Çanak Çömlek Arasındaki İlişki" *T. T. K VIII/I*, 20-25 Eylül 1979, 81-92.

Algaze 1988

Algaze, G., 1989: "A New Frontier: First Result of The Tignis-Euphrates Archaeological Reconnaissance Project 1988", *JNES* 48, 241-281, Chicago.

Algaze 1991

Algaze, G., "The Tigris-Euphrates Archaeological Reconnaissance Project: A Preliminary Report of the 1989-1990 Seasons", 1991, *Anatolica*.

Alişan 1881

Alişan, L. V. M., *Şirak Airarat*, 1881, Venedik.

Alişan 1890

Alişan, L. V. M., *Airarat*, 1890, Venedik.

Alkım 1960

Alkım, U.B., "Haberler-Kazılar, İslahiye Bölgesindeki Araştırmalar" *Bellekten XXIV*, 1960, Ankara.

Alkım 1968

Alkım, U.B. 1968. "Explorations and Excavations in Turkey 1965 and 1966" *Anatolica* 2, 1-76.

Alkım 1970

Alkım, U.B., 1970. "Explorations and Excavations in Turkey 1967 and 1968" *Anatolica* 4, 1-82.

Alpman 1981

Alpman, A., "Hurriler", *AÜDTCF Tarih Araştırma Dergisi*, cilt. XIV/25, 1981, 315.

Amiran 1952

Amiran, R., "Connections Between Anatolia and Paletsine in the EBA" *Israel Exploration Journal*, 2, 1952, 89-103.

Arsebük 1974

Arsebük, G., Altınova'da Koyu Yüzlü Açıklı ve Karaz Türü Çanak-Çömlek Arasındaki İlişkiler Sorunu, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), 1974, İstanbul.

Arsebük 1979

Arsebük, G., “Altınova’da Koyu Yüzlü Açıklı ve Karaz Türü Çanak Çömlek Arasındaki İlişkiler” *TTK* 8, 1979, Elazığ.

Arsebük 1995

Arsebük, G., *İnsan ve Evrim*, 1995, İstanbul.

Arık 1933

Arık, R.O., “Anadolu Arkeologya Tarihinde Alişar Harfiyatı” *TTAED*, 1933, Ankara.

Arınç 2006

Arınç, K., *Türkiye ’nin Coğrafi Bölgeleri II*, 2006, Erzurum.

Atalay 1989

Atalay, İ., *Türkiye Vegetasyon Coğrafyasına Giriş*, 1989, İzmir.

Atalay 1991

Atalay, İ., *Erzincan İlinin Doğal Ortam Özellikleri, Erzincan İli Stratejik Planı-2 (1991-2006)*, 1991, Erzincan.

Atalay 2003

Atalay, İ., *Türkiye Bölgesel Coğrafyası*, 2003, İstanbul.

Atasayan 1939

Atasayan, M., “1938 Yılında Gaziantep Köylerinden Dülük ve Civarında Bulunan Çakmaktaşı Aletler Üzerine Bir Not” *TAM-19-22*, 1939, Ankara,314-315.

Ayaz 2006

Ayaz, G., *Altıntepe Urartu Nekropolları Takıları, Yüzüncü Yıl Üniversitesi Basılmamış Yüksek Lisans Tezi*, 2006, Van.

Aydın 1991

Aydın, N., "Güzelhisar Urartu Kitabesi", *Belleten*, 1991, Ankara.

Azarpay 1968

Azarpay, G., *Urartian and Artifacts a Chronological Study*, 1968, Los Angeles.

Balkaya 2009

Balkaya, T., *Hurri-Mitanni Devleti*, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Entitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, 2009, Ankara.

Balkaya 1995

Balkaya, İ.S., *En Eski Çağlardan Urartu'nun Yıkılışına Kadar Hasankale ve Çevresi*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, 1995, Erzurum.

Balkan-Sümer 1967

Balkan, K.-Sümer, O., "1965 Yılı Ani Kazıları Hakkında Kısa Rapor" *Türk A.D. XIV-1-2*, 1965'ten Ayırbaşım, 1967, Ankara, 103.

Barkley 1891

Barkley, H. C., *Asia Minor and Armeni*, 1891.

Barnett 1963

Barnett, R. D., "The Uartian Cemetery At Iğdır" *AnatSt XIII*, 1963, 153-199.

Başaran 1998

Başaran, C., *Arkeolojiye Giriş*, 1998, Ankara.

Başçı 2000

Başçı, E., *Çiğdemli Höyük* (Atatürk Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Arkeoloji Bölümü, Basılmamış Lisans Tezi, 2000, Erzurum.

Başgelen 1987

Başgelen, N., "Erzurum ve Pasinler Çevresinden Bazı Yeni Bulgular", *Arkeoloji ve Sanat Dergisi*, 38 - 39, 1987, İstanbul.

Başgelen 1987

Başgelen, N., "Atabindi Kaya Mezarı Üzerine Gözlemler", *Arkeoloji ve Sanat Dergisi*, 36-37, 1987, İstanbul.

Başgelen 2005

Başgelen, N., "Van Kalesinin Kahraman Kralları: Urartular", *Seramik*, Mayıs-Haziran 2005, İstanbul.

Başgelen 1987

Başgelen, N., "Erzurum ve Pasinler Çevresinde Bazı Yeni Bulgular", *Arkeoloji ve Sanat- 38-39*, 1987, İstanbul.

Baştürk 2006

Baştürk, M.B., *Din ve Dini Ayinlerin Urartu Krallığındaki Toplumsal ve Siyasi Rolü*, Ege Üniversitesi Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, 2006, İzmir.

Batmaz 2003

Batmaz, A., *Urartu Krallığının II. Rusa Dönemindeki Tarihi ve Kültürü*, Ege Üniversitesi Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, 2003, İzmir.

Baydur 1970

Baydur, N., *Kültepe (Kaneş) ve Kayseri Tarihi Üzerine Araştırmalar*, 1970, İstanbul.

Belck 1901

Belck, W., "Forschungsreise in Klein - Asien" *Zeitschrift Für Ethnologie-XXXIII*, 1901, Berlin.

Behm-Blancke 1986

Behm, M.- Blancke, R., "Die Ausgrabungen auf dem Hassek Höyük im Jahre 1984" *KST VII*, 1986, 87-101.

Belli 1975

Belli, O., "Doğu Anadolu'da Yeni Arkeolojik Keşifler" *Tarih Dergisi*, 1975, İstanbul, 28-29.

Belli 1977

Belli, O., *Urartular Çağında Van Bölgesi Yol Şebekesi*, İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi Basılmamış Doktora Tezi, 1977, İstanbul.

Belli 1996

Belli, O., "Doğu Anadolu Bölgesinde Keşfedilen Urartu Barajlarına Toplu Bir Bakış" *Bellekten 229*, 1996, Ankara.

Belli 1998

Belli, O., "1996 Yılında Doğu Anadolu Bölgesinde Urartu Baraj ve Sulama Sisteminin Araştırılması", *XV. Araştırma Sonuçları Toplantısı-II*, 1998, Ankara.

Belli 1999

Belli, O., "1997 Yılında Doğu Anadolu Bölgesinde Urartu Baraj, Sulama Kanallarının Araştırılması", *XVI. Araştırma Sonuçları Toplantısı- II*, 1999, Ankara.

Belli 2000

Belli, O., "1998 Yılında Doğu Anadolu Bölgesi'nde Urartu Baraj ve Sulama Sisteminin Araştırılması", *XVII. Araştırma Sonuçları Toplantısı II*, 2000, Ankara.

Belli 2001

Belli, O., "1999 Yılında Doğu Anadolu Bölgesinde Urartu Baraj, Gölet ve Sulama Kanallarının Araştırılması", *XVIII. Araştırma Sonuçları Toplantısı-II*, 2001, Ankara.

Belli 2003

Belli, O., "2001 Yılında Doğu Anadolu Bölgesinde Urartu Baraj, Gölet ve Sulama Kanallarının Araştırmaları", *XX. Araştırma Sonuçları Toplantısı-II*, 2003, Ankara.

Belli 2004

Belli, O., "2002 Yılında Doğu Anadolu Bölgesi'nde Urartu Baraj, Gölet ve Sulama Kanallarının Araştırılması", *XXI. Araştırma Sonuçları Toplantısı-I*, 2004, Ankara.

Belli

Belli, O., "2003 Yılında Doğu Anadolu Bölgesi'nde Urartu Baraj, Gölet ve Sulama Kanallarının Araştırılması", *XXII. Araştırma Sonuçları Toplantısı-I*, 2005, Ankara.

Belli 2004

Belli, O., "Urartu Tarihi ile İlgili Araştırmaların Tarihçesi", *Urartu: Savaş ve Estetik*, (ed.O.Belli), 2004, İstanbul.

Belli 2004

Belli, O., "Urartu Krallığı'nın Tarihsel Gelişimi", *Urartu: Savaş ve Estetik*, (ed. O. Belli), 2004, İstanbul.

Benedict 1980

Benedict, P., "Güneydoğu Anadolu Yüzeý Araştırması" *Güneydoğu Anadolu Tarihöncesi Araştırmaları-I*. (Ed. Çambel-R.Braidwood), 1980, İstanbul.

Bıçakçı 1982

Bıçakçı, E., Tepecik'te Uruk Devri Yerleşmesi, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, 1982, İstanbul.

Biber 2005

Biber, H., Urartu Silahları: Kılıç-Hançer ve Bıçaklar, Yüzüncü Yıl Üniversitesi Basılmamış Doktora Tezi, 2005, Van.

Bingöl 2002

Bingöl, A., "Karayazı'da Tarihi ve Arkeolojik Araştırmalar- Historical and Archaeological Researches in Karayazı" Atatürk Üniversitesi, *Fen-Edebiyat Fakültesi, Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt-2, Sayı: 28-29, 2002, Erzurum.

Bingöl 2003

Bingöl, A., En Eski Çağlardan Urartu'nun Yıkılışına Kadar Kars ve Çevresi, *K.A.Ü. Basılmamış Doktora Tezi*, 2003, Erzurum.

Bingöl 2008

Bingöl, A., "Arpaçay'da Tarihi ve Arkeolojik Araştırmalar", *Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi-1*, 2008, Kars.

Bittel 1934

Bittel, K., *Prahistorische Forschung in Kleinasien*, 1934, Berlin.

Bittel 1939

Bittel, K., "Archaeologische Funde aus der Türkei" 1939, AA.

Bittel 1945

Bittel, K., *Ön Asya Tarih Öncesi Çağları: Mısır, Filistin, Suriye*, (Çev. H. Çambel), 1945, İstanbul.

Braidwood

Braidwood, R.J., Excavations in the Plain of Antioch I. The Earlier Assemblages, *Phases A-J*, 1960, Chicago.

Bordaz 1965

Bordaz, L.A., "Suberde Excavations 1964", *AS-15*, 30-32, 1965, London.

Bordaz 1966

Bordaz, L.A., "Recent Archaeological Research in Turkey: Suberde Excavations 1965" *AS-16*, 32-33, 1966, London.

Bostancı 1959

Bostancı, E.Y., "Research on the Mediterranean Coast of Anatolia a New Paleolithic Site at Beldibi Near Antalya", 1959, *Anadolu (Anatolia)* 4, 131-140.

Bostancı 1962

Bostancı, E.Y., "Belbaşı Kaya Sığınağında Bulunan Üst Paleolitik ve Mezolitik Endüstri, Belbaşı Kültürü", *Bulleten* 26/102, 1962, Ankara, 233-251.

Braidwood 1937

Braidwood, R.J., *Mounds in the Plain of Antioch. An Archaeological Survey*, 1937, Chicago.

Braidwood 1964

Braidwood, R.J., "Çayönü", *Newsweek*, November 23, 1964, Letters.

Braidwood 1990

Braidwood, R.J., *Tarih Öncesi İnsan*, 1990, İstanbul.

Braidwood 1980

Braidwood, R., Araştırmaları Karma Projesi: 1963-1972 alışmalarına Toplu Bakış”, *Güneydoğu Anadolu Tarih Öncesi Araştırmaları- I*, 1980, İstanbul.

Burney 1956

Burney, C.A., “Northhern Anatolia Before Classical Times” 1956,AS.

Burney 1957

Burney, C.A., "Urartian Fortresses and Towns in the Van Region", *Anatolian Studies-VII*, 1957.

Burney 1958

Burney, C.A., “Eastern Anatolia in the Chalcolithic and Early Bronze Age”, 1958, *AS VIII*, 204.

Burney 1980

Burney, C., “Aspects of Excavations in Altınova, Elazığ” *AnatSt XXX*, 1980.

Burney-Lang 1971

Burney, C.A.-Lang, D.M., *The Peoples of The Hills*, 1971, London.

Buyruk 2002

Buyruk, H., *Iğdir ve Çevresinde Tarihi ve Kültürel Kalıntılar*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, 2002, Erzurum.

Buyruk 2007

Buyruk, H., *Tarihi ve Kültürel Varlıkları ile Iğdir*, 2007, Erzurum.

Can 2007

Can, B., "Antik Kaynaklar Işığında Kuzeydoğu Anadolu Bölgesi Tarihi ve Kültürel Coğrafyası", *Doğudan Yükselen Işık Arkeoloji Yazıları* (ed. B.Can, M. Işıklı), 2007, Erzurum.

Ceylan 1994

Ceylan, A., M.Ö. II. Binde Devletler Arası İlişkiler, A.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Doktora Tezi, 1994, Erzurum.

Ceylan 2002

Ceylan, A., “2001 Yılı Erzincan, Erzurum ve Kars İlleri Yüzey Araştırmaları” *20.Araştırma Sonuçları Toplantısı-II*, 2002, Ankara, 266-269.

Ceylan 2000

Ceylan, A., "Çayırılı'da Tarihi ve Arkeolojik Araştırmalar" Atatürk Üniversitesi, *Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi-XV*, 2000, Erzurum.

Ceylan 2003

Ceylan, A., "2002 Yılı Erzincan, Erzurum ve Kars İlleri Yüzey Araştırmaları"
21. Araştırma Sonuçları Toplantısı - 2, 2003, Ankara.

Ceylan 2001

Ceylan, A., Sarıkamış, *Tarihi ve Arkeolojik Araştırmalar*, 2001, Ankara.

Ceylan 2001

Ceylan, A., "Van ve Erzurum Müzelerinde Bulunan Urartu Bronz Testileri",
Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Edebiyat Bilimleri Araştırma Dergisi-26, 2001, Erzurum.

Ceylan 2001

Ceylan, A., "Van Müzesi'nde Bulunan Urartu Bronz Çıngırakları" *Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Edebiyat Bilimleri Araştırma Dergisi*, 26, 2001, Erzurum.

Ceylan 2002

Ceylan, A., "Yazılıtaş Horasan", *Çağlayan Aras-I*, Erzurum, 2002.

Ceylan 2004

Ceylan, A., "2003 Yılı Erzincan, Erzurum ve Kars İlleri Yüzey Araştırmaları"
22. Araştırma Sonuçları Toplantısı 2, 2004, Konya, 194-195.

Ceylan 2004

Ceylan, A., "Doğubayazıt'ın Eskiçağ Tarihi'ne Bir Bakış (İlk Tunç Çağı'ndan Demir Çağı'na)", *Güneşin Doğduğu Yer Doğubayazıt Sempozyumu (13-14 Eylül, 2003)*, 2004, İstanbul.

Ceylan 2005

Ceylan, A., "The Erzincan, Erzurum and Kars Region in The Iron Age",
Anatolian Iron Ages V, 2005, London.

Ceylan 2006

Ceylan, A., "2004 Yılı Erzincan, Erzurum ve Kars İlleri Yüzey Araştırmaları"
23. Araştırma Sonuçları Toplantısı, 2006, Ankara.

Ceylan 2007

Ceylan, A., "2005 Yılı Erzincan, Erzurum ve Kars İlleri Yüzey Araştırmaları"
24. Araştırma Sonuçları Toplantısı, 2007, Ankara.

Ceylan 2008

Ceylan, A., *Doğu Anadolu Araştırmaları Erzurum-Erzincan-Kars- Iğdır*, (1998-2008), 2008, Erzurum.

Ceylan 2008

Ceylan, A., "Kağızman'da Tarihi ve Arkeolojik Araştırmalar", *Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi-1*, 2008, Kars.

Ceylan 2008

Ceylan, A., Kuzeydoğu Anadolu Yüzey Araştırmalarının Bir Değerlendirilmesi, *A.Ü. Fen-Ed. Fakültesi Sos. Bil. Dergisi*, 2008, Erzurum.

Ceylan 2008

Ceylan, A., "2006 Yılı Erzincan, Erzurum ve Kars İlleri Yüzey Araştırmaları" 25. *Araştırma Sonuçları Toplantısı*, 2008, Ankara.

Ceylan 2009

Ceylan, A., "2008 Yılı Erzincan, Erzurum ve Kars İlleri Yüzey Araştırmaları", 2009, Ankara.

Bingöl-Topaloğlu 2009

Bingöl, A.-Topaloğlu, Y., 26. *Araştırma Sonuçları Toplantısı*, 2009, Ankara.

Ceylan 2009

Ceylan, A., "2009 Yılı Erzincan, Erzurum ve Kars İlleri Yüzey Araştırmaları" Ankara.

Topaloğlu-Bingöl-Günaşdı 2009

Topaloğlu, Y.-Bingöl, A.-Günaşdı, Y., 27. *Araştırma Sonuçları Toplantısı*, 2009, Ankara.

Ceylan, A.-Payne 2003

Ceylan, A.-Payne, M.R., "A New Urartian Inscription from Ağrı-Pirabat" *Studi Micenei Ed Egeo- Anatolici- Fascicolo XLV/2*, 2003, Roma.

Ceylan-Topaloğlu 2008

Ceylan, A.-Topaloğlu, Y., Türkiye Demir Çağı Araştırmaları Üzerine Değerlendirmeler / Doğu Anadolu, *Türkiye Arkeolojik Yerleşmeleri-6a-b (TAY6)*, 2008, İstanbul.

Ceylan 2007

Ceylan, N., *Kağızman'da Tarihi ve Arkeolojik Araştırmalar*, Kafkas Üniversitesi Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, 2007, Kars.

Childe 1952

Childe, G., *Tarihte Neler Oldu?*, 1952, İstanbul.

Childe 1994

Childe, G., *Toplumsal Evrim*, 1994, İstanbul.

Childe 1996

Childe, G., *Kendini Yaratan İnsan*, 1996, İstanbul.

Childe-Cohen-Erol 1969

Childe, G.-Cohen, H.H.-Erol, O. "Aspect of the Palaeogeography of Central Anatolia", 1969, *The Geographical Journal* 135/3, 391-397.

Çambel 1986

Çambel, H., "Domuztepe. Son Araştırmalar Işığında Yeni Bir Değerlendirme" 1986, *Anadolu Araştırmaları*, Ankara.

Çambel 1986

Çambel, H., "Karatepe-Aslantaş ve Domuztepe 1984 Yılı Çalışmaları", *KST VII*, 1986.

Çambel 1987

Çambel, H., "Çayönü Kan Analizleri ile İlgili İlk Buluntular", *ArkSt II*, 1987.

Çevik 1991

Çevik, N., *Urartu Kaya Mezarları*, (Bas. Dok. Tezi), 1991, Erzurum.

Çevik 1997

Çevik, N., *Urartu Kaya Mezarlarında Ölü Kültüne İlişkin Mimari Elemanlar*, *Türk Arkeoloji Dergisi- XXXI*, 1997, Ankara.

Çevik 2000

Çevik, N., *Urartu Kaya Mezarları Ölü Gömme Gelenekleri*, 2000, Ankara.

Çınar 1965

Çınar, R., "Altıntepe Urartu İskeletlerine Ait Kalıntıların Tetkiki" *Bulleten XIX/114*, 1965, Ankara.

Çilingiroğlu 1978

Çilingiroğlu, A., "Urartu Apadanasının Kökeni", *Anadolu Araştırmaları VI*, 1978, Ankara.

Çilingiroğlu 1980

Çilingiroğlu, A., "Diauehi'de Bir Urartu Kalesi: Umudum Tepe", *Anadolu Araştırmaları VIII*, 1980, Ankara.

Çilingiroğlu 1982

Çilingiroğlu, A., "Yukarı Denizin Kıyısında Bir Baskent :Tuşpa(Van)" , *Bilim Birlik Basarı*, 1982, Ankara.

Çilingiroğlu 1983

Çilingiroğlu, A., "Urartu Sur Duvarları Üzerine Düşünceler", *Arkeoloji ve Sanat Tarihi Dergisi-II*, 1983, İstanbul.

Çilingiroğlu 1985

Çilingiroğlu, A., "Van Dilkaya Höyüğü Ön Çalışmaları", *II. Araştırma Sonuçları*, 1985, Ankara.

Çilingiroğlu 1987

Çilingiroğlu, A., "Van Gölü Havzasında Demir Çağların Başlangıcının Tarihi", *Anadolu Demir Çağları* (Ed. A. Çilingiroğlu), 1987, İzmir.

Çilingiroğlu 1987

Çilingiroğlu, A., 1987,"Van Bölgesi Yüzey Araştırması, 1986" *V. Araştırma Sonuçları Toplantısı - II*, 1987, Ankara.

Çilingiroğlu 1989

Çilingiroğlu, A., "Van Dilkaya Kazıları, 1988", *XI. Kazı Sonuçları Toplantısı*, 1989,Ankara..

Çilingiroğlu 1997

Çilingiroğlu, A., *Urartu Krallığı: Tarihi ve Sanatı*, 1997, İzmir.

Çilingiroğlu 1998

Çilingiroğlu, A., "Van-Ayanis Kalesi Kazıları, 1996" , *XIX. Kazı Sonuçları Toplantısı I*, 1998, Ankara.

Çilingiroğlu 1998

Çilingiroğlu, A., "Urartu" *Eczacıbaşı Sanat Sözlüğü*, 1998, İstanbul.

Çilingiroğlu 2005

Çilingiroğlu, A., "Urartu Dini", *ArkeoAtlas-IV*, 2005, İstanbul

Çilingiroğlu-Derin 1992

Çilingiroğlu, A.-Derin, Z., "Van Dilkaya Kazıları", *XIII. Kazı Sonuçları Toplantısı*, 1992, Ankara.

Çilingiroğlu-Derin 2000

Çilingiroğlu, A.-Derin, Z., "Van Ayanis Kalesi Kazıları-1998", *XXI. Kazı Sonuçları Toplantısı I*, 2000, Ankara.

Çilingiroğlu, A.-Salvini 1997

Salvini, M., "The 1997 Excavation Campaign at the Urartion Fortress of Ayanis", *SMEA XXXIX/2*, 1997.

Çilingiroğlu 1999

Çilingiroğlu, A., "Van Ayanis Kalesi Kazıları-1997", *XX. Sağlamtimur, H. Kazı Sonuçları Toplantısı I*, 1999, Ankara

Darkot-Togan 1988

Darkot, B.-Togan, A.Z., "Aras", *İslam Ansiklopedisi-I*, 1988, Ankara.

Derin 1993

Derin, Z., *Demir Çağı'nda Doğu Anadolu'da Ölü Gömme Gelenekleri*, Ege Üniversitesi Basılmamış Doktora Tezi, 1993, İzmir.

Daşcı 2011

Daşcı, Z., *Arpaçay'da Tarihi ve Arkeolojik Araştırmalar*, Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, 2011, Kars.

Diakonov-Kaskkai 1981

Diakonov, I. M.-Kaskkai, S. M., *Geographical Names According to Urartian Textes*, 1981, Wiesbaden.

Diakonov 1991

Diakonov, I. M., "Sacrifices in the City of Teiseba (UKN 448)- Lights On the social History of Urartu", *AMI 24*, 1991.

Dinçol 1974

Dinçol, A., "Çavuştepe Kazısında Çıkan Yazıtlı Küçük Buluntular", *Anadolu-18*, 1974, Ankara.

Dinçol 2005

Dinçol, A., "Urartu Yazısı ve Dili", *ArkeoAtlas-IV*, 2005, İstanbul.

Dinçol 1982

Dinçol, A. M. , "Hititler", *AU Ans I*, 1982, İstanbul, 14-16.

Dinçol-Kavaklı 1960

Dinçol, A.M.-Kavaklı, E., *Van Bölgesinde Bulunmuş Yeni Urartu Yazıtları*, Anadolu Araştırmaları Ek Yayın, 1978, İstanbul DİE 1960 Devlet İstatistik Enstitüsü, 1960 Genel Nüfus Sayımı: İl ve İlçeler İtibariyle Kesin Neticeleri", 1960, Ankara.

Djaparidze 1955

Djaparidze, D., "Die Kurgane in Mes'cheti", *Unter Wegs Zum Goldenen Vlies Archäologische Funde aus Georgien*, (F.D. A. Miren, W. Orthmann,C. Saarbrücken), 1955, Moskova.

Djaparidze 1964

Djaparidze, D., "The Culture of Early Agricultural Tribes in the Territory of Georgia", *VII. Congress Of Anthropological and Ethnological Sciences-4 -9*, 1964, Moskova.

Djaparidze 1969

Djaparidze, D., *Archeological Excavations in Trialeti: On The History Of Georgian Tribes in The Second Millennium B.C.*, 1969, Moskova.

Djaparidze 1985

Djaparidze, D., *Avalışvili-tsereteli Pamyatniki Meskheti Epokhi Srednei Bronzi*, 1985, Tibilis.

Dolukhanov 1998

Dolukhanov, P., *Eski Ortadoğu'da Çevre ve Etnik Yapı*, 1998, Ankara.

Doğanay 1988

Doğanay, H., *Erzurum'un Genel Coğrafya Özellikleri*, 1988, Erzurum.

Durmuş 1993

Durmuş, İ., *İskitler (Sakalar)*, 1993, Ankara.

Durmuş 1983

Durmuş, İ., "Anadolu'da Kimmerler ve İskitler", *Belleten-LXI*, 1997, Ankara, EİE 1983 Elektrik İşleri Etüt İdaresi Genel Müdürlüğü, Aylık Ortalama Akımlar (1935-1980), 1983, Ankara.

Dyson 1968

Dyson, R.H., "The Archaeological Evidence of the Second Millenium B.C. on the Persian Plateu", 1968, *CAH II*, 14-16.

Efe 1998

Efe, T., "Seyitgazi/Küllüoba 1996 Kazısı", 1998a, *KST XIX/II52-155*, Ankara.

Efe 1998

Efe, T., "New Concept of Tarsus-Troy Relations at the Beginnings of the EB 3, Period", 1998b, *Uluslararası Assiriyoloji Kongresi 3*.

Efe 1999

Efe, T., "Küllüoba 1997 Yılı Kazısı", 1999, *KST XXI*.

Efe 2000

Efe, T., "Küllüoba 1998 Yılı Kazısı", 2000, *KST XXI*.

Efe 2001

Efe, T. , “Küllüoba 1999 Yılı Kazısı”, 2001, *KST XX/II*.

Emre 1969

Emre, K., “Altıntepe Urartu Seramiği”, *Belleten XXXIII / 131*, 1969, Ankara.

Enşan 1969

Enşan, A., Çukurova Bölgesi kilce zengin topraklar ile terra-sigillata astarlarının araştırılarak güncel seramik tasarımında uygulamaları, Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi 2008, Adana.

Erinç 1953

Erinç, S., *Doğu Anadolu Coğrafyası*, 1953, İstanbul.

Erkmen M.-Ceylan 2003

Erkmen M.-Ceylan, A., "2001 Yılı Pasinler Kale Kazısı", XIII. Müze Kurtarma Kazıları Semineri, 2003, Ankara.

Erkanal 2000

Erkanal, H., “1998 Liman Tepe Kazıları”, *KST XXI/I*, 2000, Ankara, 251-262.

Erzen 1977

Erzen, A., "Çavuştepe Yukarı Kale ve Toprakkale 1976 Dönemi Kazıları", *Anadolu Araştırmaları-IV-V*, 1977, Ankara.

Erzen 1978

Erzen, A., Çavuştepe I, *MÖ 7-6. yy Urartu Mimarlık Anıtları ve Ortaçağ Nekropolü*, 1978, Ankara.

Erzen 1992

Erzen, A., *Doğu Anadolu ve Urartular*, 1992, Ankara.

Esin 1969

Esin, U., *Kuantitatif Spektral Analiz Yardımıyla Anadolu'da Başlangıcından Asur Kolonileri Çağına Kadar Bakır ve Tunç Madenciliği*, 1969, İstanbul.

Esin 1979

Esin, U., “Tepecik Kazısı, 1973”, *Keban Projesi 1973 Çalışmaları*, 1979a, Ankara.

Esin 1979

Esin, U., *İlk Üretimciğe Geçiş Evresinde Anadolu ve Güneydoğu Avrupa I. Doğal Çevre Sorunu*, 1979b, İstanbul.

Esin 1979

Esin, U., “Tepecik ve Tülintepe Kazıları”, *TT Kong 8*, 1979c, Ankara.

Frankel 1979

Frankel, D., *The Ancient Kingdom of Urartu*, London, 1979

Freely 2002

Freely, J., *Türkiye Uygarlıklar Rehberi I-V* (Çev. T. Birkan, G. Koca, A. Biçen), 2002, İstanbul.

Frangipane 1993

Frangipane, M., “The Result of the 1991 Campaign at Arslantepe-Malatya” *XIV. Kazı Sonuçları Toplantısı I*, 1993, Ankara.

Frangipane 2003

Frangipane, M., “Doğu Anadolu İlk Tunç Çağı Dönemi” *ArkeoAtlas Sayı 2*, 2003, İstanbul.

French 1962

French, D.H., “Can Hasan, Karaman 1961”, *TAD 11/2*, 36-37, 1962, Ankara.

French 1964

French, D.H., “Can Hasan, Karaman 1962”, *TAD 12/1*, 21-22, 1964, Ankara.

French 1968

French, D.H., “Can Hasan, Karaman 1967”, *TAD 16/1*, 89-93, 1968, Ankara.

French 1974

French et al. “Aşvan Kazıları, 1971”, *Keban Projesi 1971 Çalışmaları*, 33-34, 1974, Ankara.

Garstang 1908

Garstang, J., “Excavations at Sakje-Geuzi, in North Syria: Preliminary Report for 1908” *LAAA 1*, 97-117, 1908, Liverpool.

Garstang 1953

Garstang, J., *Prehistoric Mersin, Yümük Tepe in Southern Turkey*, 1953, Oxford.

Genç 2008

Genç, B., *Yazılı Belgeler ve Arkeolojik Kalıntılar Işığında Urartu Krallığının Batı Yayılımı, Yüzüncü Yıl Üniversitesi Basılmamış Yüksek Lisans Tezi*, 2008, Van.

Geyikoğlu 1998

Geyikoğlu, H., Selçuklulardan Safevilere Sa'd Çukuru A.Ü.Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Doktora Tezi, 1998, Erzurum.

Girgin-Bulut-Sevindi 2001

Girgin, M.-Bulut, İ.-Sevindi, C., "Türkiye'deki Karayolu Geçitleri", *Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi-27*, 2001, Erzurum.

Good 1992

Good, R. B., "L'aménagement de la végétation dans les Alpes Australiennes", *Revue de Géographie Alpine*, 80 (2), 1992.

Goetze 1957

Goetze, A., *Kleinasien n Kültürgeschichte des alten Orients III*, 1957, München.

Gözet 1992

Gözet, R., Urartu Devletinin Sosyo- Ekonomik Yapısı, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1992, Konya.

Grousset 1947

Grousset, R., *Histoire de Arménie des Originis a 1071*, 1947, Paris

Güçlü 1988

Güçlü, K., "Erzurum'da Doğal Olarak Yetişen Bazı Bitkilerin Taş ve Kaya Bahçeleri İle Kuru Duvarlarda Kullanımları Üzerinde Bir Araştırma", *Atatürk Üniversitesi Ziraat Fakültesi Dergisi 19*, (1), 1988, Erzurum.

Güçlü-Yılmaz 1989

Güçlü, K.-Yılmaz, H., (Betula Pendula L.) Üretilmesi ve Peyzaj Mimarlığında Kullanılma Olanakları", *Atatürk Üniversitesi Ziraat Fakültesi Dergisi 21* (2), 1989, Erzurum.

Gülen 2006

Gülen, T., Erzurum-Kars Plato Sahasının İklim Özellikleri, Atatürk Üniversitesi Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, 2006, Erzurum.

Günaşdı 2006

Günaşdı, Y., Erzurum-Şenkaya'da Tarihi ve Arkeolojik Araştırmalar, Atatürk Üniversitesi Üniversitesi Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, 2006, Erzurum.

Gündoğdu 2001

Gündoğdu, H., *Tarihi Kalıntıları ile Çıldır*, 2001, Ankara.

Gündüz 1994

Gündüz, S., Urartu Askeri Mimarisi, Ege Üniversitesi Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, 1994, İzmir.

Güneri 1987

Güneri, S., Erzurum Çevresinin Ön-Urartu Yerleşim Birimleri ve Seramiği, Atatürk Üniversitesi Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, 1987, Erzurum.

Güneri 1992

Güneri, A., "Doğu Anadolu'da Yeni Gözlemler", *Türk Arkeoloji Dergisi-XXX, S.149-195*, 1992, Ankara.

Güneri 2002

Güneri, S., *1987 Erzurum-Sos Höyük Kazıları ve 1985-1997 Yılları Arasında Erzurum Çevresinde Yapılan Arkeolojik Çalışmalar Işığında Son Tunç Erken Demir Çağında Doğu-Anadolu-Kafkasya-Orta Asya Arasındaki Kültürel İlişkiye*", Olba-5, (Ed. Durugönül -M. Durukan) 2002, Mersin.

Güneri-Erkmen-Gönültaş 2002

Güneri, S-Erkmen, M.-Gönültaş, B., "Bulamaç Höyük Kazıları 2001 Yılı Çalışmaları" *KST 24/1, 27-3*, Mayıs 2002, Mersin.

Güneri-Erkmen-Gönültaş-Korucu 2003

Güneri, S.-Erkmen, M.-Gönültaş, B.-Korucu, H., "Bulamaç Höyük Kazıları 2002 Yılı Çalışmaları" *KST 25/1, 26-31* Mayıs, 2003, Mersin.

Güney 1990

Güney, E., "Dicle Irmağında Kelek Taşımacılığı" *Coğrafya Araştırmaları-2*, 1990, Ankara.

Gür 2007

Gür, S., *İlk İnsandan Selçuklu'ya Anadolu Uygarlıkları ve Antik Şehirler*, 2007, İstanbul.

Gürsoy 1974

Gürsoy, C.R., "Türkiye'nin Tabii Yolları" *Türk Coğrafya Dergisi XXIIXXIII*, 1974.

Hakan 2009

Hakan, E., Kars Tarihi Başlangıcından Roma Devrine Kadar, 2009, Kocaeli.

Hanfmann 1951

Hanfmann, G. M. A., "The Bronze Age in the Near East: A Review Article", *AJA*, 1951, 360.

Harmankaya 1993

Harmankaya, S., “Tülintepe Höyüğü (Elazığ) Maden Buluntuları”, *ArkST*, 1993, Ankara.

Harmankaya- Tanındı 1995

Harmankaya, S.-Tanındı, O., *Türkiye Arkeolojik Yerleşmeleri-I(TAY-1)*, 1995, İstanbul.

Harmankaya-Tanındı-Özbaşaran 1997

Harmankaya, S.- Tanındı, O.-Özbaşaran, M., *Türkiye Arkeolojik Yerleşmeleri-II- Neolitik*, 1997, İstanbul.

Harmankaya-Tanındı-Özbaşaran 1998

Harmankaya, S.- Tanındı, O.-Özbaşaran, M., *Türkiye Arkeolojik Yerleşmeleri- III-Kalkolitik*, 1998, İstanbul.

Harmankaya-Erdoğu 2002

Harmankaya, S.-Erdoğu, B., *Türkiye Arkeolojik Yerleşmeleri IV- İlk Tunç (TAY)*, 2002, İstanbul.

Hauptmann 1972

Hauptmann, H., "Norşuntepe Kazısı, 1970", *Keban Projesi 1970 Çalışmaları*, 1972, Ankara.

Hauptmann 1976

Hauptmann, H., “Norşuntepe Kazıları, 1972”, *Keban Projesi 1972 Çalışmaları*, 1976, Ankara.

Hauptmann 1997

Hauptmann, H., “Nevalı Çori”, *The Oxford Encyclopedia of Archaeology in the Near East-4*, Eds. Meyers, 1997, New York.

Hayli 1995

Hayli, S., *Erzincan Ovasının Beşeri ve İktisadi Coğrafyası*, Fırat Üniversitesi Basılmamış Doktora Tezi, 1995, Elazığ.

Head 1911

Head, B.V., *Historia Numorum*, 1911, Oxford.

Heredotos 1983

Heredotos, *Herodot Tarihi* (Çev. M. Ökmen), 1983, İstanbul.

Honigmann 1970

Honigmann, E., *Bizans Devletinin Doğu Sınırı*, 1970, İstanbul.

Hopkins 2003

Hopkins, "Archaeology At The North-east Anatolian Frontier, Vi, An Ethno Archaeological Study Of Sos Höyük and Yiğittaşı Village", *Ancient Near Eastern Studies Supplement-11*, 2003, Belçika.

Hortmann 1988

Hortmann, R., 1988, "Dicle", *İslam Ansiklopedisi-III*, 1988, Ankara.

Hoşgören 1994

Hoşgören, Y., "Türkiye'nin Gölleri", *Türkiye Coğrafya Dergisi* 29,1994, Ankara.

Hood 1951

Hood, J. L., "Excavations at Tabara el Akrad", *AS I*, 113-145, 1951, Ankara.

Hulin1958

Hulin, P., "Urartian Stones in The Van Museum", *Anatolian Studies VIII*, 1958, London, 235-244.

Hulin 1959

Hulin, P., "New Urartian Inscriptions From Adilcevaz", *Anatolian Studies-IX*, 1959, London.

Hulin 1960

Hulin, P., "New Urartian Inscribed Stones At Anzaf " *Anatolian Studies-X*, 1960, London.

Işık

Işık F. *Die Offenen Felsheiligtümer Urartus und Ihre Beziehungen Zu Denen Der Hethiter und Phryger*, Documenta Asian 2.

Işıklı 2000

Işıklı, M., "M.Ö. I. Bin Yılda Erzurum Bölgesi: Arkeolojik ve Yazılı Kaynaklar Işığında 'Diauehi Krallığı' Atatürk Üniversitesi, *Güzel Sanatlar Enstitüsü Dergisi*, Sayı 6, 2000, Erzurum.

İbiş 2006

İbiş, R., Güllüdere Demir Çağı Yerleşmesinin Kuzeydoğu Anadolu Arkeolojisindeki Yeri ve Önemi, Gazi Üniversitesi Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, 2006, Ankara.

İlin-Segal 1974

İlin, M.-Segal E.,M., *İlin İnsan Nasıl İnsan Oldu*, İstanbul, 1974.

Kalaç 1956

Kalaç, M., “Kömürhan Urartu Kitabesi ”, *Bellekten XX - 79*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, S. 349-354, 1956, Ankara.

Kansu 1960

Kansu, Ş.A. “Marmara Bölgesi ve Trakya’da Prehistorik İskân Tarihi Bakımından Araştırmalar”, *Atatürk Konferansları-I*, 1960, Ankara, 278-282.

Kansu-Ozansoy 1948

Kansu, Ş.A.-Ozansoy, F., *Ankara Civarında Paleolitik Yeni Buluşlar*, 1948, Ankara.

Karabulut 2005

Karabulut K., *Doğu’da Yakalanan Kalkınma Fırsatı, Ticaret*, 2005, İstanbul.

Karageçi 2011

Karageçi, M., Kars-Akyaka’da Tarihi ve Arkeolojik Araştırmalar, Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Kars, 2011.

Karamağaralı 1993

Karamağaralı, B. “1991 Ani Kazıları”, *XIV. Kazı Sonuçları Toplantısı-II*, 1993, Ankara.

Karamağaralı 2003

Karamağaralı, B., “2000-2001 Yılı Ani Kazısı”, *XXIV. Kazı Sonuçları Toplantısı-II*, 2003, Ankara.

Karamağaralı 1998

Karamağaralı B., “Ani Tarihi ve Kazılarına Toplu Bakış”, *Sanat Tarihi Dergisi IX*, 1998, İzmir.

Kayabalı-Arslanoğlu 1978

Kayabalı, İ., Arslanoğlu, C., "Anadolu'nun Kuzeydoğu, Azerbaycan'ın Kuzeybatı Sınır Boyları Tarihinin Ana Çizgileri", *Azerbaycan Türk Kültür Dergisi*, 27-sayı 226, 1978, Ankara.

Keçer 1985

Keçer, M., Erzincan Ovası ve Yakın Çevresinin Jeomorfolojisi, İ.Ü. Deneysel Bilimler ve Coğrafya Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, 1985, İstanbul.

Ketin 1983

Ketin, İ., *Türkiye Jeolojisine Genel Bir Bakış*, 1983, İstanbul.

Kınal 1941

Kınal, F., *Amarna Çağında Hurriler*, 1941, İstanbul.

Kınal 1998

Kınal, F., *Eski Anadolu Tarihi*, 1998, Ankara.

Kırzioğlu 1953

Kırzioğlu F., *Kars Tarihi*, 1953, Ankara.

Kırzioğlu 1973

Kırzioğlu, F., *Osmanlıların Kafkas Elleri Fethi*, 1973, İstanbul.

Klein-Edgar 2003

Klein, R. G.-Edgar, B., *Uygarlığın Doğuşu*, (Çev. Y. Saltuk, 2003) Ankara.

Klein 1974

Klein, J., "Urartian Hieroglyphic Inscriptions from Altintepe", *Anatolian Studies-XXIV*, 1974, London.

Kleiss-Hauptman 1976

Kleiss W.-Hauptman, H., *Topographische Karte Von Urartu*, 1976, Berlin.

Kocaman 2007

Kocaman, S.E., *Urartu Kültürü Üzerindeki Geç Hitit Etkileri*, Marmara Üniversitesi Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, 2007, İstanbul.

Koçman 1993

Koçman, A., *Yukarı Kura Nehri Havzasının Fiziksel Coğrafyası*, Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Coğrafya Bölümü Basılmamış Doktora Tezi, 1979, Erzurum.

Koçman 1993

Koçman, A., *Türkiye İklimi*, 1993, İzmir.

Koday 2001

Koday, Z., "Çıldır Gölü'nde Balıkçılık", *Türk Coğrafya Dergisi* 37, 2001, Erzurum.

Koday 2005

Koday, S., *Doğu Anadolu Bölgesi'nde Hayvancılık*, 2005, Erzurum

Konakçı 2006

Konakçı, E., 2006: *Urartu Krallığında Toplu Nüfus Aktarımları ve Bu Uygulamanın Urartu Kültürüne Etkileri*, Ege Üniversitesi Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, 2006, İzmir.

Konyar 2004

Konyar, E., Doğu Anadolu Erken Demir Çağı Kültürü: Arkeolojik Kazı ve Yüzey Araştırmaları Bulgularının Değerlendirilmesi, İstanbul Üniversitesi Basılmamış Doktora Tezi, 2004, İstanbul.

Konyar 2008

Konyar, E., "Urartu Coğrafyasında "Anıtsal Kaya İşaretleri": İşlevleri Üzerine Etno-Arkeolojik Bir Yaklaşım", *Muhibbe Darga Armağanı*, (Yay. Haz. Tarhan. T-A. Ti bet- E. Konyar), 2008, İstanbul.

Korfmann-Baykal-Seeher-Kılıç 1994

Korfmann, M.- Baykal, A.-Seeher-Kılıç, *Anatolien in der Frühen und Mittleren Bronzezeit-I. Bibliographie zur Frühbronzezeit*, 1994, Göttingen.

Korucu 2005

Korucu H., Kars İli Höyükleri, Atatürk Üniversitesi Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, 2005, Erzurum.

Koshelenko-Kuznetsov 1996

Koshelenko, G. A., Kuznetsov, V.D., "Colchis and Bosphorus: Two models of Colonization?" *New Studies on the Black Sea Littoral*, 1996.

Koşay 1948

Koşay, H. Z., "Karaz Sondajı", *TT K. 3*, 1948, Ankara.

Koşay 1959

Koşay, H. Z., "Erzurum-Karaz Kazısı Raporu", *Belleten 91*, 1959, Ankara.

Koşay 1967

Koşay, H. Z., "Pulur Kazısı", *VI. Türk Tarih Kongresi*, 1967, Ankara.

Koşay 1961

Koşay, H.Z., "Pulur (Summary of Archaeological Research), *AS11*, 1961, London, 20-21.

Turfan 1959

Turfan, K., "Erzurum - Karaz Kazısı Raporu ", *Belleten XXIII/91*, 1959, Ankara.

Koşay-Vary 1964

Koşay H.-Vary, H., *Pulur Kazısı*, 1964, Ankara.

Koşay 1984

Koşay, H. Z., *Erzurum ve Çevresinin Dip Tarihi (1984)*.

Kökten 1941

Kökten, İ. K., “Samsun Vilayeti Tekeköy Civarında Prehistorik Araştırmalar”1941, Ankara, 121-124.

Kökten 1942

Kökten, İ. K., “Doğu Anadolu Kars Bölgesi'nin Tarih Öncesi Araştırmalarına Dair İlk Not” *D.T.C.F. Dergisi* 1/2, 1942, Ankara.

Kökten 1943

Kökten, İ. K., “Kars'ın Tarihi Öncesi Hakkında İlk Kısa Rapor” *Bulleten VII*, 1943, Ankara.

Kökten 1944

Kökten, İ. K., “Orta, Doğu ve Kuzey Anadolu'da Yapılan Tarih Öncesi Araştırmalar”, *Bulleten VIII/32*, 1944, Ankara.

Kökten 1947

Kökten, İ.K., “1945 Yılında Türk tarih Kurumu Adına yapılan Tarih Öncesi Araştırmalar”, *Bulleten 11/43*, 1947, Ankara.

Kökten 1948

Kökten, İ. K., “Anadolu'da Prehistorik Yerleşme Yerleri ve 1944-1948 Yıllarında Yapılan Tarih Öncesi Araştırmaları”, *Türk Tarih Kongresi IV*, 1948, Ankara.

Kökten 1949

Kökten, İ. K., “1949 Yılı Tarihöncesi Araştırmalar Hakkında Kısa Rapor”, *Bulleten 13/52*, 1949, Ankara, 811-829.

Kökten 1951

Kökten, İ. K., “Küzybatı Anadolu'nun Tarih Öncesi Hakkında Yeni Gözlemler”, *DTCFD9/3, 1951*, Ankara, 201-213.

Kökten 1953

Kökten, İ. K., “1952 Yılında Yaptığım Tarih Öncesi Araştırmaları Hakkında”, *Ankara Üniversitesi Dil Tarih Ve Coğrafya Fakültesi Dergisi-XI*, 2-4, 1953, Ankara.

Kökten 1959

Kökten, İ. K., “Tarsus-Antalya Arası sahil Şeridi Üzerinde ve Antalya Bölgesinde Yapılan Tarih Öncesi Araştırmalar”, *TAD8/2, 1959*, Ankara, 10-16.

Kökten 1966

Kökten, İ.K., “Yazılıkaya’da ve Kurbanğa Mağarasında (Kars- Çamuşlu) Yeni Diptarih Resimleri” *Kars Eli* 2/20, 1966, Ankara.

Kökten 1970

Kökten, İ. K., “Yazılıkaya’da ve Kurbanğa Mağarasında (Kars-Çamuşlu) Yeni Bulunan Diptarih Resimleri” *Karseli*6/69, 1970, Ankara.

Kökten 1975

Kökten, İ. K., “Kars Çevresinde Diptarih Araştırmaları ve Yazılıkaya Resimleri”, *Atatürk Konferansları*, 1975, Ankara.

König 1957

König, F., Handbuch Der Chaldäischen Inschriften, Archiv Für Orientforschung Herausgegeben Von Ernst Weidner, *Beiheft*, 1955-1957, Graz.

Köroğlu 1997

Köroğlu, K. “1995 Yılı Artvin-Ardahan İlleri Yüzey Araştırması”, *XIV. Araştırma Sonuçları Toplantısı-I*, 1997, Ankara.

Köroğlu 1999

Köroğlu, K., “1997 Yılı Artvin-Ardahan İlleri Yüzey Araştırması”, *XVI. Araştırma Sonuçları Toplantısı-I*, 1999, Ankara.

Köroğlu 2000

Köroğlu, K., “Urartu Krallığı’nın Kuzey Yayılımı ve Qulha Ülkesinin Tarihi Coğrafyası”, *Bulleten LXIV /241*, 2000, Ankara.

Köroğlu 2008

Köroğlu, K., "Urartu Kaya Mezarı Geleneği ve Doğu Anadolu'daki Tek Odalı Kaya Mezarlarının Kökeni", *Arkeoloji ve Sanat* 127, 2008, İstanbul.

Konyar 2005

Konyar, E. "Van Gölü Havzası'nda Erken Demir Çağı Problemi", *Arkeoloji ve Sanat* 119, 2005, İstanbul.

Ksenophon 1984

Ksenophon, *Anabasis*, 1984, İstanbul.

Kuftin 1944

Kuftin, B.A., Urartskij “Kolumbarij” u podosvy Ararata i Kuro-Araksskijeneolit [An Urartian” Columbarium” on the slopes of Ararat and the

Copper Age of the Kuro- Araxes basi] *Vestnik Gosudarstvennogo Muzeja Gruzii* 13, 1944.

Kunç-Çukur 1989

Kunç S.-Çukur, A., “Yukarı Fırat Havzası Maden Ocaklar ve Baz Arkeolojik Buluntularla İlişkileri” *V. Arkeometri Sonuçlar Toplantısı*, 1989, Ankara.

Kuşçu 2005

Kuşçu, E., Söz dizim ve Biçimbilim Açısından Urartu Dili, Yüzüncü Yıl Üniversitesi Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, 2005, Van.

Kutlu 1969

Kutlu, E., “Altıntepe’de Urartu Seramiği”, *Bulleten-131*, 1969, Ankara.

Lahn 1940

Lahn, E., “Erzurum Havalisinin Jeolojik Bünyeleri”, *MTA Mecmuası-2/19*, 1940, Ankara.

Lahn 1948

Lahn, E., Erzurum Bölgesindeki Linyit Yataklarının Jeolojisi Hakkında Not", *Türkiye Jeoloji Kurumu Bülteni 1/2*, 1948, Ankara.

Lamb 1954

Lamb, W., “The Culture of North-East Anatolia and Its Neighbours” *AnatSt IV*, 1954.

Lang 1970

Lang, D. M., *Armenia*, 1970, London.

Laroche 1973

Laroche, E., “Les Hieroglyphes D’Altıntepe”, *Anatolia XV-1971*, 1973, Ankara.

Leakey 1988

Leakey, I. S. B., *İnsan’ın Ataları*, 1988, Ankara.

Lehmann-Haupt 1931

Lehmann-Haupt C.F., *Armenien Einst und Jetzt I-II*, 1910-1931, Berlin.

Lehmann-Haupt 1931

Lehmann-Haupt, C. F., *Armenian Einst Und Jetzt III*, 1931, Berlin.

Lehmann-Haupt

Lehmann-Haupt, C.F., *Corpus Inscriptionum Chaldicarum I-II*, Berlin-1928-1935, Leipzig.

Lloyd, S. –Mellaart 1955

Lloyd, S. -Mellaart, J., “Beycesultan Excavations: First Preliminary Report”, *AS 5*, 1955, London, 101-135.

Lloyd, S. –Mellaart 1962

Lloyd, S. -Mellaart, *Beycesultan I, The Late Chalcolithic and Early Bronze Age Levels*, 1962, London.

Lloyd 1998

Lloyd, S., *Türkiye'nin Tarihi, Bir Gezginin Gözüyle Anadolu Uygarlıkları*, 1998, Ankara.

Luckenbill 1968

Luckenbill, D.D., *Ancient Record of Assyria and Babylonia I: Historical records Assyria from the Earliest Times to Sargon to the end*, Chicago, 1926-1927, 1968, New York.

Malkoç Yiğit, E.-Sönmez Türel 2006

Malkoç Yiğit, E.-Sönmez Türel, H. "İlkçağlardan Günümüze Anadolu'da Açık Mekanın Evrimi", *Tekirdağ Ziraat Fakültesi Dergisi*, 3 (2), 2006, Edirne.

Marincola 1994

Marincola, J., *Odysseus and the Historians*, 1994, Atlanta.

Mayer 1983

Mayer, W., “Sargons Feldzug gegen Urartu-714 V.Chr. Text und Übersetzung”, *MDOG 115*, 1983, Berlin.

Melikişvili 1960

Melikişvili, G.A., *Urartskie Klinoobraznye Nadpisi*, 1960, Moskova,

Mellaart 1954

Mellaart, J., “Preliminary Report on Survey of Pre-classical Remains in Southern Turkey” *AS 4*, 1954, London,175-240.

Mellaart 1975

Mellaart, J., *The Neolithic of the Near East*, 1975, London.

Mellaart 1958

Mellaart, J., “The End of the Early Bronze Age in Anatolia and Aegean”, *AJA* 62, 9-33,1958a, New Jersey.

Mellaart 1958

Mellaart, J., "Excavations at Hacilar. First Preliminary Report", *AS* 8, 127-156, 1958b, London.

Mellaart 1961

Mellaart, J., "Excavations at Hacilar. Fourth preliminary Report 1960" *Anatolian Studies* 11, 1961.

Melikişvili 1971

Melikişvili, G.A., *Die Urartaische Sprache*, 1971, Roma.

Mellink 1961

Mellink, M.J., "Archaeology in Asia Minor", *AJA* 65, 71-85, 1961, New Jersey.

Mellink 1971

Mellink, M.J., "Archaeology in Asia Minor", *AJA* 75, 161-181, 1971, New Jersey.

Mellink 1976

Mellink, M.J., "Archaeology in Asia Minor", *AJA* 80, 1976, New Jersey, 261-289.

Mellaart 1967

Mellaart, J., *Çatal Höyük a Neolithic Town in Anatolia*, 1967, London.

Mellaart 1988

Mellaart, J., *Yakın Doğu'nun En Eski Uygarlıkları* (çev. Altınok), 1988, İstanbul.

Memiş 1987

Memiş, E., İskitlerin Uyguladığı Harp Taktiklerinin Diğer Milletler Üzerindeki Etkileri ve Günümüzdeki Belirtileri, *Askeri Tarih Bülteni*, 20, 1987, Konya.

Memiş 1987

Memiş, E., *İskitlerin Tarihi*, 1987, Konya.

Memiş 2002

Memiş, E., *Eskiçağda Türkler*, 2002, Konya.

Memiş 2006

Memiş, E., *Eskiçağ Medeniyetleri Tarihi*, 2006, Ankara.

Merhav

Merhav, R., "Every day and Ceremonial Utensil Urartu," *A Metalworking Center in the Millennium B.C.E.* (ed. R. Merhav), 1989, New York.

Mesçaninov 1931

Mesçaninov, I.I., "Haldeyskiye Nadpisi Na Bazeh Kolonn Sobraniye B. N. pahovskogo", *Dokladi Akademiyi Nauk-SSSR*, 1931, Moskova.

MTA 2002

MTA 2002, *Maden Teknik Arama Enstitüsü Bülteni*, 2002, Ankara.

Müller 1987

Müller, D. H., "Drei neue Inschriften von Van ", *Wiener Zeitschrift Für Die Kündendes Morgenlandes-I*, 1887, Wien, New York.

Naumann 1985

Naumann, R., *Eski Anadolu Mimarlığı*, 1985, Ankara.

Neve 1985

Neve, P., *Eski Anadolu Mimarlığı*, 1985, Ankara.

Nikolskii 1893

Nikolskii, M., "Klinoobrazniye nadpis Rusi I v Kelani Kirlani (Aluçalu) na Beregu Gokçi v Erivansboy guberniyi", *Archaeologičeskiye Izvestiya, Zametki* (1), 1893, Moskova.

Olmstead 1968

Olmstead, A.T., *History of Assyria*, 1968, Chicago-London.

Orthmann 1963

Orthmann, W., *Frühe Keramik von Boğazköy*, 1963, Berlin.

Orthmann 1970

Orthmann, W., "Eskiyapar", *AfO* 23, 156, 1970, Berlin.

Orthmann 1969

Orthmann, W., "Eine Urartaeische Inschrift in Avnik ", *Archiv Für Orientforschung-XXII*, 1968-1969, Berlin.

Öğün 1967

Öğün, B., "Urartu Araştırmalarının Anadolu, Yunanistan ve Etrüsk Tarihi ve Arkeolojisi Bakımından Önemi", *VI. Türk Tarih Kongresi*, 1967, Ankara.

Öğün 1970

Öğün, B., *Van'da Urartu Sulama Tesisleri ve Şamram (Semiramis) Kanalı*, 1970, Ankara.

Ökse 1993

Ökse, T. A., *Ön Asya Arkeolojisi Seramik Terimleri*, 1993, İstanbul.

Özbek-Yükmen 1998

Özbek, O.- Yükmen B., “Kars, Borluk Vadisi Kaya Resimleri”, *Arkeoloji ve Sanat Dergisi*, 86, 1998, İstanbul.

Özbek-Yükmen 1998

Özbek, O.- Yükmen B., “1997 Yılı Kars, Ardahan, Iğdır İlleri Yüzeý Araştırması” *Türk Arkeoloji ve Etnografya Dergisi -2*, 2001, Ankara.

Özdoğan 1982

Özdoğan, M., “Doğu Marmara ve Trakya Araştırmaları”, *TAD*, 26/1, 1982, Ankara, 37-61.

Özdoğan 1999

Özdoğan, M., “Anadolu’dan Avrupa’ya Açılan Kapı: Trakya”, *Arkeoloji-Sanat-90*, 1999, İstanbul.

Özdoğan 2011

Özdoğan, M., “Yazısız Zamanlar”, *ArkeoAtlas*, 2011, 8-19, İstanbul.

Özdoğan 2011

Özdoğan, M., “Paleolitik Çağ İlk Adımlar”, *ArkeoAtlas*, 2011, 30-34, İstanbul.

Özdoğan 2011

Özdoğan, M., “Neolitik Çağ Çanak Çömleksiz”, *ArkeoAtlas*, 2011, 56-73, İstanbul.

Özdemir 2005

Özdemir, Ö., *İlkçağ Tarihinde Tercan ve Yakın Çevresi*, İstanbul Üniversite Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, 2005, İstanbul.

Özel- Kaya- Can 2007

Özel S.- Kaya C.- Can B. “Altıntepe Urartu Kalesi Arkeojeofizik Çalışmaları”, *International Earthquake Symposium*, 2007, Kocaeli.

Özey 2002

Özey, R., *Siyasi Coğrafya*, 2002, İstanbul.

Özfirat 2001

Özfirat, A., *Doğu Anadolu Yayla Kültürleri (M.Ö. II. Binyıl)*, 2001, İstanbul.

Özfirat-Marro 2004

Özfirat, A.-Marro, C. “2002 Yılı Van, Ağrı, Iğdır İlleri Yüzey Araştırması”
AST 21/1, 2004, İstanbul.

Özgüç, 1947

Özgüç, T., “1947 Yılı'nın Başlarında Türkiye’de Yapılan Kazılar, Yümüktepe, Alalah, Tel-Şeyh, Gözlükule, Çankırıkapı”, *Belleten*, 11/44, 1947, Ankara, 359-369.

Özgüç 1961

Özgüç, T., “Altın-tepe Kazıları – Excavations Altın-tepe” *Belleten XXV / 98*, 1961, Ankara.

Özgüç 1969

Özgüç, T., *Altın-tepe II*, 1969, Ankara.

Özgüç 1974

Özgüç, N., *The Decorate Bronze strip and Plaques from Altın-tepe Mansel’e Armağan*, 1974, Ankara.

Özgül 2007

Özgül, O., *Tortum ve Narman Çevresinde Tarihi ve Arkeolojik Araştırmalar*, Atatürk Üniversitesi Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, 2007, Erzurum.

Özgür 2000

Özgür, E. M., *Türkiye Coğrafyası*, 2000

Özkaya 1993

Özkaya, V., “Erzurum-Horasan-Aliçeyrek Köyü Yüzey Araştırması”, *XI. Araştırma Sonuçları Toplantısı*, 1993, Ankara.

Özsait 1977

Özsait, M., “Psıdya Bölgesin’de Yeni Prehistorik İskan İzleri”, *Araştırmaları* 4-5, 1977, İstanbul, 71-162.

Palmier 1985

Palmier, “Excavations at Arslantepe 1983” *VI. Kazı Sonuçları Toplantısı*, 1985, Ankara.

Parker 1999

Parker, A., “Northeastern Anatolia: on the Periphery of Empires” *AnatSt 49*, 1999, Ankara.

Payne 1995

Payne, M.R., *Urartu Yazılı Belgeler Katalogu*, İstanbul Üniversitesi Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, 1995, İstanbul.

Payne 2006

Payne, M. R., *Urartu Çivi Yazılı Belgeler Katalogu*, 2006, İstanbul.

Pehlivan 1984

Pehlivan, M., *En Eski Çağlardan Urartu'nun Yıkılışına Kadar Erzurum ve Çevresi*, Atatürk Üniversitesi Basılmamış Doktora Tezi, 1984, Erzurum.

Pehlivan 1991

Pehlivan, M., *Daya (e) ni /Diau (e) hi*, 1991, Erzurum

Pehlivan 1991

Pehlivan, M., *Hayaşa*, 1991, Erzurum,

Piotrovskii 1965

Piotrovskii, B. B., "Urartu Dini", *A.Ü. Dil-Tarih ve Coğrafya Fakültesi Dergisi-23*, 1965, Ankara.

Piotrovskii 1962

Piotrovskii, B. B., "The Aeneolithic Culture of Trans-Caucasian in the Third Millennium BC", *VI. International Congress of Prehistoric and Protohistoric Sciences*, Moscow, 1962, Ankara.

Piotrovskii 1969

Piotrovskii, B. B., *Urartu*, 1969, Geneva.

Pullu 2006

Pullu, S., "Tabal - Urartu İlişkisi", *I. Van Gölü Havzası Sempozyumu*, 2006, İstanbul.

Roaf 1996

Roaf, M., *Atlaslı Büyük Uygarlıklar Ansiklopedisi: Mezopotamya ve Yakınoğu* (Çev. Kılıç, Z., 1996), Ankara.

Russell 1980

Russell, H. F., *Pre-Classical Pottery of Eastern Anatolia*, *BAR International Series 85* (1980), Ankara.

Ryan 1960

Ryan, C. W., *A Guide to the Known Minerals of Turkey*, 1960, Ankara.

Saggs 1984

Saggs, H.W.F., *The Might that was Assyria*, 1984, London.

Sagona 1984

Sagona, A., The Caucasian Region in the Early Bronze Age. *British Archaeological Reports (BAR) International Series 214*, 1984, London..

Sagona-Sagona-Özkorucuklu 1995

Sagona, A.-Sagona,C.-Özkorucuklu, H., “Excavations at Sos Höyük-1994 First Preliminary Report”, *Anatolian Studies 45*,1995,London.

Sagona-Sagona-Özkorucuklu

Sagona, A.-Sagona,C.-Özkorucuklu, H., “Excavations at Sos Höyük-1994”, *Kazı Sonuçları Toplantısı XVII/I*, 129-150, Ankara.

Sagona- Sagona- Erkmen- Thomas 1996

Sagona A.G.- Sagona, C.- Erkmen, M.- Thomas, I., Excavations at Sos Höyük 1995: Second Preliminary Report” *Anatolian Studies 46*, 1996, Ankara.

Sagona- Sagona- Erkmen- Howells 1997

Sagona A.G.- Sagona, C.- Erkmen, M.- Howells, S., “Excavations at Sos Höyük 1996: Third Preliminary Report” *Anatolica*, 23, 1997, Ankara.

Sagona- Sagona- Erkmen 1995

Sagona A.- Sagona, C.-Erkmen M., “Excavations Sos Höyük 1995” *XVIII. Kazı Sonuçları Toplantısı-I*, 1997, Ankara.

Sagona- Sagona- Erkmen- Howells-Niven 1998

Sagona A.G.- Sagona, C.- Erkmen, M.- Howells, S.-Niven, I. Mc., “Excavationsat Sos Höyük 1997: Fourth preliminary Report”, *Anatolian Studies-24*, 1998,Ankara.

Sagona- Sagona- Erkmen 1998

Sagona A.- Sagona, C.-Erkmen M., “Excavations Sos Höyük 1996” *XIX. Kazı Sonuçları Toplantısı-I*, 1998, Ankara.

Sagona 1999

Sagona, A.et al, “The Bronze-Iron Age Transition in Northeast Anatolia: Aview from Sos Höyük”, *Anatolian Studies-49*, 1999, London.

Sagona- Sagona- Erkmen 1999

Sagona A.- Sagona, C.-Erkmen M., “Excavations at Sos Höyük, 1997”, *XX. Kazı Sonuçları Toplantısı-I*, 1999, Ankara.

Sagona- Sagona 2000

Sagona, A.G.- Sagona,C., "Excavations at Sos Höyük, 1998", *Kazı Sonuçları Toplantısı XXI-I*, 2000, Ankara.

Sagona- Sagona 2001

Sagona, A.G.- Sagona,C., "Excavations at Sos Höyük, 1999", *Kazı Sonuçları Toplantısı XXII/I*, 2001, Ankara.

Sağlamtemir 1994

Sağlamtemir, A. H., Van-Dilkaya Kazılarında Çıkan Demir Çağ Çanak Çömleği, Ege Üniversitesi Basılmamış Yüksek Lisans Tezi,1994, İzmir.

Sağlamtemir 2001

Sağlamtemir, A. H., Urartu Krallığı'nın Ekonomik Yapısı, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Doktora Tezi, 2001, İzmir.

Salvini 1967

Salvini M., *Nairi e Ur(u)atri: Contributa alla Storia della Formazione del regno di Urartu*,1967, Roma.

Salvini 1995

Salvini, M., *Geschichte und Kultur der Urartäer*, 1995, Darmstadt

Salvini 2006

Salvini, M., *Urartu Tarihi ve Kültürü*, 2006, İstanbul.

San 1994

San, O., Urartu Krallığının Kuzey ve Kuzeydoğu Yayılımı, Ege Üniversitesi, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, 1994, İzmir.

San 2000

San, O., "Urartu Siyasal Tarihinde Diauehi Krallığı", *OLBA III*, 2000, Mersin, 19-28.

Saraçoğlu 1989

Saraçoğlu, H., *Doğu Anadolu Bölgesi*, 1989, İstanbul.

Saulcy 1853

Saulcy, L. F. J. C. De, *Voyage Autour De La Mer Morte Et Dans Les Terres Bibliques*, 1853, Paris.

Sayce 1883

Sayce, A.H., "Inscriptions Vanniques D'Armavir Et De Tsolokert", *Le Museom II*, 1883,Ireland.

Schmökkel 1961

Schmökkel, H., *Kulturgeschichte des alten Orients, Stuttgart: Alfred Kroner Verlag, 1961.*

Schaffer 1948

Schaffer, J.F.A., *Stratigraphie Comparee et Chronologie de l'Asie Occidentale, 1948, London.*

Selen 1943

Selen, S., "Türkiye'nin Yol Sistemi", *Türk Coğrafya Dergisi I-IV, 1943, Ankara.*

Selen 1949

Selen, S., "Doğu Anadolu Yolları ve Manzaraları", *Türk Coğrafya dergisi, XI-XII, 1949, Ankara.*

Sevin 1977

Sevin, V., "Urartu Çömlekçiliğinde Kapak", *Anadolu Araştırmaları-IV-V, 1976-77, 1977, Ankara.*

Sevin 1979

Sevin, V., *Urartu Krallığının Tarihsel ve Kültürel Gelişimi, İstanbul Üniversitesi Basılmamış Doktora Tezi, 1979, İstanbul.*

Sevin 1999

Sevin, V., *Arkeolojik Kazı Sistemleri El Kitabı, 1999, İstanbul.*

Sevin 2003

Sevin, V., *Eski Anadolu ve Trakya, 2003, İstanbul.*

Sevin-Özfırat 2001

Sevin, V.-Özfırat, A., "Van-Altıntepe Excavations" *Archaeology in Turkey (1923-2000), 2001, İstanbul.*

Sevin 2005

Sevin, V., "Elazığ/Bahçecik Yazıtı ve Urartu Eyalet Sistemi Üzerine Düşünceler", *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi-15-2, 2005, Elazığ.*

Sevin 2005

Sevin, V., "Urartu Çanak-Çömlekçiliği", *ArkeoAtlas-IV, 2005, İstanbul.*

Sevindi 1999

Sevindi, C., *Sarıkamış'ın Coğrafi Etüdü, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Doktora Tezi, 1999, Erzurum.*

Sivas 1991

Sivas, H., Urartu ile İlgili Asur Kaynakları, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, 1991, İstanbul.

Sivas 1998

Sivas, H., Urartu Çanak-Çömleği Üzerine Yeni Gözlemler (Tuşpa-Karagündüz ve Ayanis Kazıları Işığında), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Doktora Tezi, 1998, İstanbul.

Sözer 1969

Sözer, N., *Diyarbakır Havzası*, 1969, Ankara.

Stein 1986

Stein, D., “Art and Architecture”, *The Hurrians*, (Çev. Çev.Jennifer Barnes, Warminster, Aris-Philips)1986, 80-100.

Steinherr 1958

Steinherr, “Urartaeischen Bronzen von Altın-tepe”, *Anadolu (Anatolia)-3*, 1958, Ankara.

Strabon 1993

Strabon, *Antik Anadolu Coğrafyası*, (Çev: A. Pekman, 1993,Ankara

Sümer 1962

Sümer, O., “Urartu Pişmiş Toprak Eserleri Hakkında”, *Anatolia*, 1961-62, Ankara.

Şenel 1995

Şenel, A., *İlkel Topluluktan Uygar Topluma Geçiş Aşamasında Ekonomik, Toplumsal ve Düşünsel Yapıların Etkileşimi*,1995, Ankara.

Çolakoğlu

Çolakoğlu, Ş.Ş., “Bitlis Metamorfik Kuşağında Urartu Medeniyetine Ait Demir İşletmeciliği: Bahçesaray ve Balaban (Van) Örneği” *60. Türkiye Jeoloji Kurultayı*, 2007, Ankara.

Şenocak-Süt 2006

Şenocak, M.- Süt, N. , Kaynakça Gösterimi (Referanslar), *İ.Ü.Araştırma ve Etik Sempozyum Dizisi:50*, 2006, Ankara.

Şenyurt 2005

Şenyurt, S.Y., *Büyükardıç*, 2005, Ankara.

Şenyurt 2005

Şenyurt, S.Y., *Tasmacor 2005*, Ankara.

Şenyurt-Ekmen 2005

Şenyurt, S.Y.- Ekmen, H., *Tetikom Höyük: Pasinler Ovasında Bir Demir Çağı Yerleşmesi / An Iron Age Settlement in Pasinler Plain*, 2005, Ankara.

Şenyurt-İbiş 2005

Şenyurt, S.Y.- İbiş, R., *Güllüdere*, 2005, Ankara.

Şenyürek 1958

Şenyürek M.S., "1958 yılında Samandağ yakınında Bir Mağarada yapılan Sontaj" *Anadolu(Anadolia)*3, 1958, Ankara, 57-63.

Şenyürek-Bostancı 1956

Şenyürek, M.S.-Bostancı, E.Y., "The Excavations of a Cave Near the Village of Mağaracık in the Vilayet of the Hatay", 1956, Ankara, 81-83.

Şimşek 2000

Şimşek, O., Tuzluca İlçe Merkezinin Coğrafi Etüdü, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, 2000, Erzurum.

Şimşek 2005

Şimşek, O., Tuzluca İlçesi'nin Beşeri ve Ekonomik Coğrafyası, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Doktora Tezi, 2005, Erzurum.

Şimşek-Alim 2009

Şimşek O.- Alim, M., "Iğdır İli Turizm Potansiyeli", *Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi-3*, 2009, Kars.

Tamer 2010

Tamer, S., Hurri Siyasi Tarihi ve Kültürü, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Entitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, 2010, Ankara.

Tarhan 1969

Tarhan, M.T., "İskitlerin Dini İnanç ve Adetleri", *İ.Ü.Ed.Fak. Tarih Dergisi*, 23, 1969, İstanbul.

Tarhan 1972

Tarhan, M.T., Eski Çağ'da Kimmerler Problemi, İ.Ü. Ed. Fak. Basılmamış Doktora Tezi, 1972, İstanbul.

Tarhan 1978

Tarhan, M.T., M.Ö. XIII. Yüzyılda Uruatri ve Nairi Konfederasyonları İ.Ü. Ed. Fak. Basılmamış Doçentlik Tezi, 1978, İstanbul.

Tarhan 1979

Tarhan, M.T., "Eskiçağ'da Kimmerler Problemi", *VIII. Türk Tarih Kongresi*, 1979, Ankara.

Tarhan 1982

Tarhan, M.T., "Urartu Devleti'nin 'Kuruluş' Evresi ve Kurucu Krallardan 'Lutipri=Lapturi' Hakkında Yeni Görüşler" *İ.Ü.Ed.Fak. Anadolu Araştırmaları-VIII*, 1982, İstanbul.

Tarhan 1983

Tarhan, M.T., "The Structure of the Urartian State", *İ.Ü.Ed.Fak. Anadolu Araştırmaları*, IX. 1983, İstanbul.

Tarhan 1984

Tarhan, M.T., "Eski Anadolu Tarihinde Kimmerler", *I. Araştırma Sonuçları Toplantısı*, 1984, Ankara.

Tarhan 1985

Tarhan, M.T. "Van Kalesi'nin ve Eski Van Şehri'nin Tarihi-Milli Park Projesi Üzerine Ön Çalışmalar", *II. Araştırma Sonuçları Toplantısı*, 1985, Ankara.

Tarhan 1986

Tarhan, M.T., "Van Kalesi'nin ve Eski Van Şehri'nin Tarihi-Milli Park Projesi Üzerinde Ön Çalışmalar-I: Anıt Yapılar", *III. Araştırma Sonuçları Toplantısı*, 1986, Ankara.

Tarhan 1986

Tarhan, M.T., "Urartu Devleti'nin Yapısal Karakteri", *IX. Türk Tarih Kongresi*, 1986, Ankara.

Tarhan 2000

Tarhan, M.T., "Tuşpa-Van Kalesi Demirçığ'ın Gizemli Başkentinde Yapılan Araştırmalar ve Kazılar", Türkiye Arkeolojisi ve İstanbul Üniversitesi, ed. O. Belli, 2000, Ankara.

Tarhan 2002

Tarhan, M.T., "Ön Asya Dünyasında İlk Türkler: Kimmerler ve İskitler" *Türkler Ansiklopedisi*, 2002, Ankara.

Tarhan 2003

Tarhan, M.T., "Urartu Başkenti Tuşpa-Van Kalesi", *Urartu: Savaş ve Estetik*, ed. O. Belli, 2003, İstanbul.

Tarhan-Sevin 1990

Tarhan, M.T- Sevin V., "Van Kalesi ve Eski Van Şehri Kazıları, 1988", *XI. Kazı Sonuçları Toplantısı- I*, 1990, Ankara.

Tarhan-Sevin 1991

Tarhan, M.T- Sevin V., "Van Kalesi ve Eski Van Şehri Kazıları, 1989", *XII. Kazı Sonuçları Toplantısı-II*, 1991, Ankara.

Tarhan-Sevin 1991

Tarhan, M.T- Sevin V., "Van Kalesi ve Eski Van Şehri Kazıları, 1988", *Höyük- I*, 1991,Ankara.

Tarkan 1974

Tarkan T., "Ana Çizgileriyle Doğu Anadolu Bölgesi", *Atatürk Üniversitesi 50. Yıl Armağanı*, Erzurum ve Çevresi, 1974, Erzurum.

Tatlı 1988

Tatlı, A., *Erzurum Bölgesinin Yaygın Çayır ve Mer'a Bitkileri*. Birleşmiş Milletler Gıda ve Tarım Örgütü (FAO), 1988, Ankara.

Tekçam 2007

Tekçam, T., *Arkeoloji Sözlüğü*, 2007, İstanbul.

Tezer 2011

Tezer, U.C., Camihöyük, Helenistik ve Roma Dönemi Seramikleri, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, 2011, Ankara.

Topaloğlu 2006

Topaloğlu, Y., Ardahan-Çıldır'da Tarihi ve Arkeolojik Araştırmalar, A.Ü.Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, 2006, Erzurum.

Topaloğlu 2008

Topaloğlu, Y., "Sarıkamış'ta Tarihi ve Arkeolojik Araştırmalar", *Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi-1*, 2008, Kars.

Topaloğlu 2008

Topaloğlu, Y., "Oltu'nun Eskiçağ Tarihi'ne Bakış", *Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi 8 /41*, 2008, Erzurum.

Topaloğlu 2010

Topaloğlu, Y., "İğdır Bölgesi'nde Tunç Çağı Yerleşmeleri", *M.-N.Özsait Armağanı*, 2009-2010 (Baskıda), İstanbul.

Topaloğlu 2009

Topaloğlu, Y., "Eskiçağ'da Pasin Ovası", *Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi-3*, 2009, Kars.

Tozlu 1997

Tozlu, S., Trabzon-Erzurum-Beyazıt Yolu (1850-1900), A.Ü. Basılmamış Doktora Tezi, 1997, Erzurum.

Tseretheli-Giorgii1939

Tseretheli-Giorgii V., *Sakartvelos Musunms Urartuli Dzegleb / Urartskiye Pomyatniki Muzeyi Gruziyi*, 1939, Tiflis.

Turan 1979

Turan, Ö., Urartu Çanak Çömleği, Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Bitirme Tezi, 1979, Erzurum.

Turoğlu 2006

Turoğlu, H., "Yoncatepe (Van) Arkeolojik Sahası ve Onun Yakın Çevresi için CBS ve UA Teknolojileri ile Paleo-Landuse Analizi", *4. Coğrafi Bilgi Sistemleri Bilişim Günleri*, 2006, İstanbul.

Tuncel 1991

Tuncel, M., "Aras", *Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi-3*, 1991, Ankara.

Tuncel 2001

Tuncel, M., "Fırat", *Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 1996, 31-33, Türker, 2001, Ankara.

Türker 2001

Türker, A., Urartu Krallığı'nın Yerleşim Birimleri Işığında Yayılımı, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, 2001, Erzurum.

Tüysüz 1992

Tüysüz, O., "Erzincan Çevresinin Jeolojisi ve Yer Bilinci Üzerine", *Erzincan Depremi- Dünü Bugünü, Yarını ve Türkiye'de Deprem Sorunu-İTÜ*, 1992, İstanbul.

Umar 1982

Umar, B., *Türkiye Halkının İlkçağ Tarihi*, 1982, İzmir.

Uzun 1991

Uzun, S., Kağızman ve Çevresinin Fiziki Coğrafyası, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Coğrafya Anabilim Dalı Basılmamış Doktora Tezi, 1991, Erzurum.

Ünal 1997

Ünal, A., Hurriler: Hurri Tarihi, Kültürü ve Arkeolojiyle ilgili yeni Buluntular ve Gelişmeler. *1996 yılı AMM Konferansları*, 1997, Ankara.

Ünal-Girginer 2007

Ünal, A.-Girginer K. , *Kilikya-Çukurova İlkçağlardan Osmanlı Dönemine Kadar Kilikya'da Tarihi Coğrafya ve Arkeoloji*, 2007, İstanbul.

Ünal 2003

Ünal, A., *Hititler Devrinde Anadolu I.*, 2003, İstanbul.

Ünsal 2000

Ünsal, V., Eskiçağ'da İspir ve Çevresi, Atatürk Üniversitesi Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, 2000, Erzurum.

Ünsal 2006

Ünsal, V., Eskiçağ'da Çoruh Havzası, Atatürk Üniversitesi Basılmamış Doktora Tezi, 2006, Erzurum.

Van Der Osten 1933

Van Der Osten H.H., *Diskoveries in Anatolia*, 1933, Chicago.

Varol 2005

Varol, O., Çivi Yazılı Belgeler Işığında Urartu Dili'nin Yapısal Özellikleri, Yüzüncü Yıl Üniversitesi Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, 2005, Van.

Wilhelm 1986

Wilhelm, G., *The Hurrians*. (Çev.Jennifer Barnes, Warminster, Aris-Philips), 1986

Yarıcı 2005

Yarıcı, Ü., Erciş Ovasının Erken ve Orta Demir Çağı İskân Dokusu, Yüzüncü Yıl Üniversitesi Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, 2005, Van.

Yazgan 1996

Yazgan, M., Urartu Metal Kapları, İstanbul Üniversitesi Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, 1996, İstanbul.

Yermukhamedova 2005

Yermukhamedova, A., Urartu Devlerinin Siyasi ve Askeri Tarihi, Ankara Üniversitesi Basılmamış Doktora Tezi, 2005, Ankara.

Yıldırım 2000

Yıldırım, R., *Uygarlık Tarihi*, 2000, İzmir.

Yıldırım 2007

Yıldırım, S., Okçular / Berta Havzası ve Çevresinde Tarihi ve Arkeolojik Araştırmalar, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Doktora Tezi, 2007, Erzurum.

Yılmaz 1984

Yılmaz, Ö., Horasan-Sarıkamış Arasındaki Aras Nehri Havzasının Fiziki ve Tatbiki Fiziki Coğrafyası, Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Coğrafya Bölümü Basılmamış Doktora Tezi, 1984, Erzurum.

Yiğit 2005

Yiğit, T., "Hurriler'e İlişkin Hititçe Çivi Yazılı Belgelerdeki İlk Kayıtlar, *Tarih Araştırma Dergisi* 38, 2005, Ankara, 55-69.

Yolal 2001

Yolal, Z., Eskiçağ'da Horasan ve Çevresi, Atatürk Üniversitesi Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, 2001, Erzurum.

Yücel 1995

Yücel, T., "Fırat Nehrinin Rejimi Üzerine Bir Deneme", *Ankara Üniversitesi Dil Tarih ve Coğrafya Fakültesi Dergisi-XIII-4*, 1995, Ankara.

Zehiroğlu 2009

Zehiroğlu, A.M., "M.Ö. 8. yüzyıl Urartu belgelerinde: Kolha" *Skani Nena-1*, 2009, İstanbul.

Zengin 1993

Zengin, H., Erzurum ve Aşkale Yöresinde Tabii Çayır ve Mer'alarda bulunan Bitkiler, Yoğunlukları ve Oluşturdukları Topluluklar Üzerine Çalışmalar, Atatürk Üniversitesi Basılmamış Doktora Tezi, 1993, Erzurum.

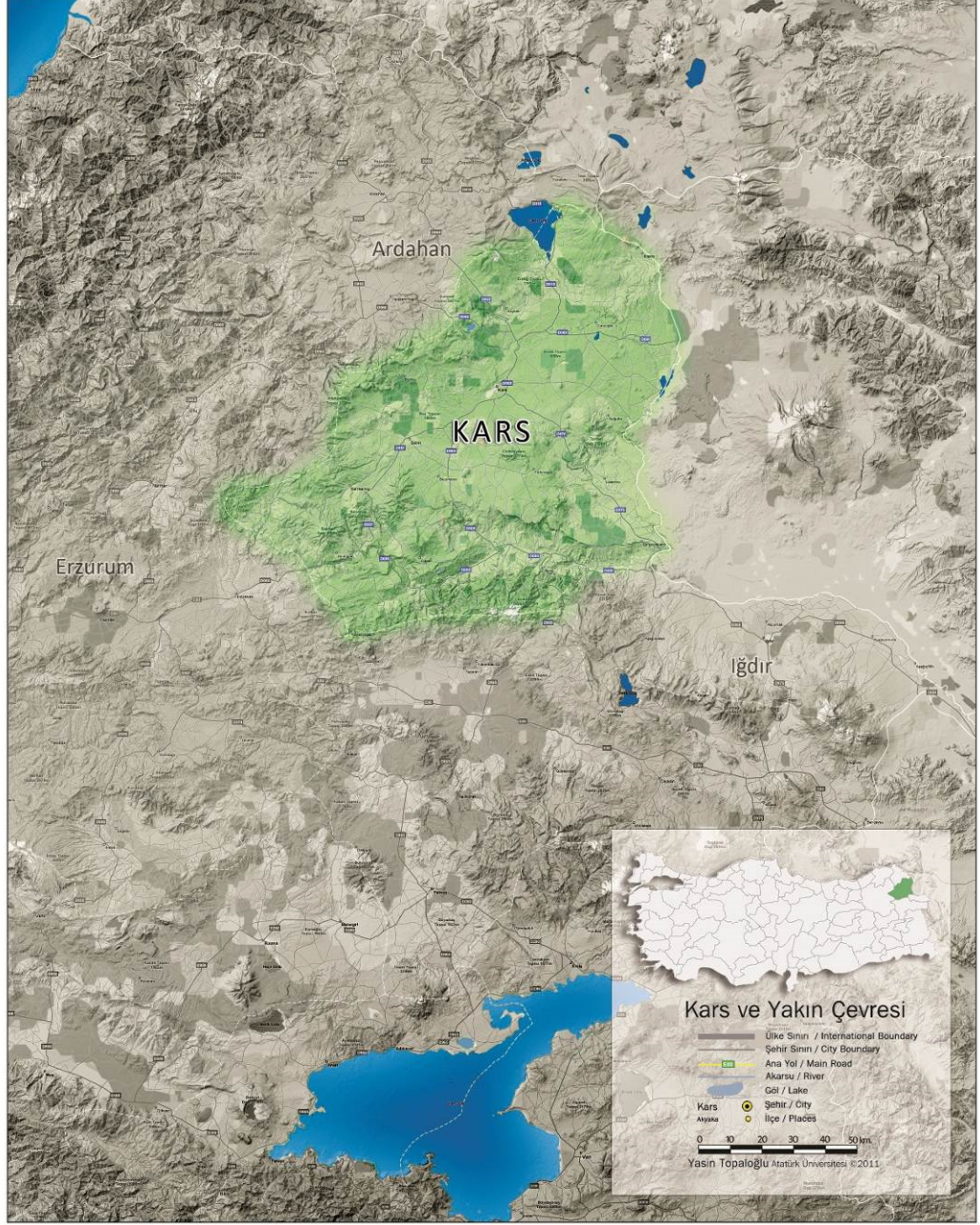
Zengin

Zengin, O., Van Müzesine Satın Alma Yoluyla Gelen Urartu Mühürleri, İstanbul Üniversitesi Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul.

Zimanski 2004

Zimanski, P.E., “Urartu Krallığı ve Topografya”, çev. G.Pulhan, *Urartu: Savaş ve Estetik*, (ed. O. Belli), 2004, İstanbul.

LEVHALAR

Harita 1 Kars ve Yakın Çevresi

Harita 2 Ardahan İlçe Haritası

Fig. 1 Danamayalı Yerleşmesi

Fig. 2 K roğlu Kalesi

Fig. 3 Toprakkale

Fig. 4 Yoğunhasan Kalesi

Fig. 5 Yumrutepe Kalesi

Fig. 6 Baykara Kalıntısı

Fig. 7 Polat Kalesi

Fig. 8 Yarbaşı Yerleşmesi

Fig. 9 Zöhrap Yerleşmesi

Fig. 10 Mindivan (Kayalık) Kalesi

Fig. 11 Şeytan Kalesi

Fig. 12 Beşiktepe

Fig. 13 Adalar

Fig. 14 Peyhler Mevkii

Fig. 15 Segertepe Kalesi

Fig. 16 Karasal Höyük

Fig. 17 Sınırortası Kalesi

Fig. 18 Küllütepe Höyüğü

Fig. 19 Deliklitaş Kalesi

Fig. 20 Karakoyunlu Kalesi

Fig. 21 Karakoyunlu Kalesi

ÖZGEÇMİŞ

- 1984 Ordu'nun Perşembe İlçesi'nde doğdu.
- 1998 Ordu- Perşembe Cumhuriyet İlköğretim Okulu'nu bitirdi.
- 2001 Ordu Lisesi'ni bitirdi.
- 2009 Kafkas Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih bölümünü bitirdi.
- 2010 Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Eskiçağ Anabilim Dalı, Tarih Bilimi'nde Yüksek Lisans programına başladı.
- 2011 Kafkas Üniversitesi Pedagojik Formasyon eğitimi aldı.
- 2011-2012 Ordu Kurul Kalesi kazısı çalışmalarına katıldı.